

Francesco Altimari

Napoli, vatër e rëndësishme e Rilindjes arbëreshe dhe shqiptare

(shek. XVIII-XIX)

“...*in Napoli ove potente beltà a sé levommi del basso mondo...*” (“...në Napoli, ku një bukuri e fuqishme më tërhoqi nga bota e ulët”) [Poesie Albanese di Girolamo De Rada, II. Scanderbeccu i pa-faan. Storie del secolo XV, Corigliano Calabro, Tipografia Albanese, 1872, f.5]

0. Hyrje

Venecja dhe Napoli, në sajë të veprimtarisë së dendur ekonomike dhe ushtarake që këto kryeqendra të rëndësishme italiane dhe shtetet që ato drejtonin ushtronin në Mesdhe para dhe gjatë sundimit osman, kanë qenë ‘dyert’ kryesore të marrëdhënieve historike midis gadishullit italian dhe gadishullit ballkanik, si edhe midis viseve italiane dhe atyre shqiptare.

Do të ndalemi në këtë trajtesë sidomos mbi rolin kulturor që ka luajtur qyteti i Napolit në kuadrin e marrëdhënieve italo-shqiptare, të përkrahura dhe të nxitura drejtpërdrejt ose tërthorazi nga veprimtaria e zhvilluar në Italinë e Jugut nga institucionet arsimore dhe kishtare arbëreshe brenda Kishës katolike të ritit bizantin, që u zhvilluan në shekujt XVIII-XVIII përgjatë boshtit Jugu i Italisë – Jugu i Shqipërisë¹.

Kjo veprimtari e mbështetur nga Kisha katolike përmes Kongregatës «De Propaganda Fide», duke marrë shkas nga trashëgimia e përbashkët bizantine që ishte pjesë përbërëse qoftë e krishtërit lindor ortodoks, qoftë e atij perëndimor katolik, favorizonte lidhjet dhe kontaktet midis ‘grekëve’ të Perandorisë osmane (dhe të Republikës së Venedikut) në Ballkan dhe ‘grekëve’ të Mbretërisë së Napolit, që në një pjesë të mirë ishin arbëreshët e mërguar në Itali qysh prej shekullit XV.

Duhet të kujtojmë këtu se para se të “imagjinoleshin”² si komunitete politike, si «krijesa kulturore të veçanta», kombet – latinisht *Nationes* – konceptoheshin deri në fundin e shek. XVIII kyesisht si komunitete fetare, ku përfshiheshin bashkë popuj të ndryshëm nga ana etnike, por që kishin të njëjtën «çati» fetare ose të njëjtën gjuhë liturgjike në përdorim në ritet e tyre kishtare, pavarësisht përkatësisë së tyre në kishën katolike apo në atë ortodokse.

Më së miri këtë koncept na e shpjegon mënyra sesi brenda Perandorisë Bizantine identifikoheshin popujt e ndryshëm me besim të krishterë, që sipas gjuhës së liturgjisë që përdornin

¹ Ky punim lidhet ngushtë me kumtesën që mbajta në Tirane, në konferencën ndërkombëtare të organizuar nga Akademia e Shkencave e Shqipërisë, në nëntor të vitit 2012 dhe kushtuar njëqind vjetorit të pavarësisë së Shqipërisë, me titull: “*Arbëreshët e Italisë për Rilindjen e Shqipërisë mes shekujve XVIII-XIX: paralelizma me diasporat e tjera të hapësirës italo-ballkanike*”. Aty trajtova rolin që kanë pasur diaspora arbëreshe dhe ajo greke në tokën italiane mes shek. XVIII-XIX për rilindjen kombëtare të vendlindjeve të lashta përkatëse ballkanike.

² Përdorimi i fjalës “e imagjinuar” (anglisht: ‘imagined’) ndjek këtu vizionin ideo-filozofik që i jep kësaj fjale në librin e tij të famshëm *Imagined Communities Reflections on the Origins of Nationalism* (London 1983) filozofi dhe mendimtari amerikan Benedict Anderson.

mund të ishin *Ρωμαίοι*³ – siç quheshin të krishterët ortodoksë në botën e brendshme «greke»⁴, ose *grekë* në botën e jashtme «latine», nëse ndiqnin kishën lindore ortodokse (me gjuhë liturgjike greke) – dhe *Latinoi* – arbërisht *Lëtinj* – nëse ndiqnin kishën perëndimore katolike, pavarësisht nga përkatësia e tyre etnike ose «kombëtare».

Si pasojë e kësaj ndarjeje të kryehershme fetare dhe e këtij emërtimi të lashtë të përhapur në botën e Bizantit që pasqyron vizionin e krishtërit mesjetar, na mbetën disa gjurmë gjuhësore domethënëse që gjejmë në arbërishten e Italisë, ku me termin «*lëti*» (shumës: «*lëtinj*») identifikohen «italianët», domethënë «tjetri etnik». Kjo terminologji na dëfton se arbëreshët, para mërgimit të tyre në gadishullin Apenin, identifikoheshin – nga ana kishtarë më shumë se fetare – si «*romei*», «*grekë*», «*ortodoksë*» brenda një kisha që karakterizohej nga gjuha e Romës së Re, domethënë nga greqishtja bizantine. Në botën e Bizantit të krishterët që ndiqnin besimin katolik identifikoheshin sipas gjuhës së Romës së vjetër, që ishte latinishtja, si «*latinoi*». Arbëreshët, për faktin se nuk ishin katolikë, përdornin dhe përdorin edhe sot këtë etnonim të kryehershëm fetar dhe jo etnik për të identifikuar italianët⁵.

Harta e botës së Arbërit ballkanik në një libër (1614) të Fondit të vjetër të Bibliotekës së ish- Manastirit basilian të Shën Adrianit që sot ruhet në Bibliotekën e Kolegjit Arbëresh në Shën Mitër

³ Nga *Néa Póμη*, që ishte emërtimi i ri që i imponoi qytetit të lashtë të Bizantit perandori Konstandini i Madh, qytet që pastaj, në kujtim të tij, u quajt *Kostantinopoli* deri në vitin 1923 dhe pastaj *Istanbul*, me përshtatjen në gjuhën turke të greqishtes "στην Πόλη" ('Qyteti'). Nga *Néa Póμη* u formua *Ρωμαίοι* me të cilin emërtoheshin qytetarët e Perandorisë Bizantine dhe, pas sundimit osman, të gjithë të krishterët lindorë që ishin nën juridiksionin e Patriarkut të Kostantinopolit. Shih: Roderick Beaton, «Antique nation? 'Hellenes' on the eve of Greek independence and in twelfth-century Byzantium», *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 31, No. 1 (2007), University of Birmingham, f. 76-95.

⁴ Nuk më duket e tepërt të ngulmoj këtu në interpretimin e saktë dhe autentik që duhet t'i japim termit «grek», sipas domethënies fetare origjinale të asaj kohe dhe jo duke e dekodifikuar atë, në mënyrë anakronistike, sipas domethënies «kombëtare» të tij të sotëm: spektri i tij semantik nuk mbulonte ata që ne sot jemi mësuar të identifikojmë si pjesëtarë të një kombi, por popujt e lindjes që, nga një perspektivë «perëndimore», pavarësisht nga përkatësia kombëtare, identifikoheshin me kishat lindore. Prandaj terma si «diaspora greke» dhe «kisha greke» në terminologjinë e përdorur asokohe nuk kishin aspak të njëjtin kuptim 'nacional' që ata kanë marrë sot në Ballkan. E njëjta gjë ndodh me termin «turk» me të cilin diakronikisht identifikoheshin të gjithë myslimanët, por me të cilin sot sinkronikisht identifikohen vetëm pjesëtarët e kombit turk. Po të mos kemi kujdes dhe respekt për historinë e fjalëve, rrezikojmë të përziejmë në mënyrë paradoksale jo vetëm fjalët por edhe popujt, siç ndodh me disa politikanë jashtë... historisë që arrijnë të predikojnë edhe sot në Ballkan se shqiptarët myslimanë janë turq dhe se shqiptarët ortodoksë janë grekë!

⁵ Shih Francesco Altimari, «Alcuni etnici di origine albanese nei dialetti della Calabria» (f. 173-178), në *Beiträge zur sprachlichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien*. Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburtstag, Mit einem Vorwort herausgegeben von Gabriele Birken-Silverman und Gerda Rössler, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1992, f. 176.

Pas mërgimit të tyre në Itali, ruajtja e fesë së krishterë në traditën lindore ka qenë për arbëreshët “mburoja” e vetme politiko-kishtare ndaj politikave asimiluese të ipeshkëve lokalë italianë. Në këtë ndërmarrje arbëreshët arritën të siguronin edhe përkrahjen objektive të Vatikanit, i cili synonte t’i paraqiste arbëreshët si shembuj pozitivë të një kishe katolike të bashkuar e universale, për sa i përket strukturës hierarkike, por që njëkohësisht ruante karakterin ortodoks në ritet e saj të lashta.

Riti grek-bizantin përfaqësoi për arbëreshët në shekuj një element sigurisht mbivlerësues identifikimi të jashtëm dhe jo të brendshëm, çka shpjegon pse disa «hora» ose «katunde» të tyre kanë ruajtur për shekuj (dhe pjesërisht disa e mbajnë edhe sot) përcaktorin ‘grek’ në emërtimin zyrtar italian: p.sh. *Greci, Rota Greca, Piana dei Greci* që deri më 1941 ishte emri zyrtar i qytezës që quhet sot *Piana degli Albanesi*.⁶ Ky emërtim, siç thashë i jashtëm por jo i brendshëm, u shërbente atyre për të mbrojtur identitetin, i cili lidhej që në origjinë me përkatësinë e tyre fetare brenda krishtëritit ortodoks (sipas drejtimeve «unitariste» të Koncileve të Firencës dhe të Ferrarës, pas rënies së Kostantinopolit më 1453). Mirëpo ndryshe nga disa kisha lindore të tjera që u ndanë nga Patriarku i Fanarit dhe u bashkuan me Papën e Romës e prandaj u quajtën «uniata», domethënë të bashkuara me Papën, arbëreshët nuk u shkëputën askurrë me një akt zyrtar prej Kishës ortodokse.⁷

Dy kanë qenë aktorët kryesorë që mbajtën të gjalla raportet italo-shqiptare dhe arbëresho-shqiptare gjatë shekujve të parë të pranisë së arbëreshëve në Itali (shek. XVII-XVIII)⁸:

a) Institucionet arsimore të kishës arbëreshe lindore – ku përfshihen sidomos qendrat formuese të klerikëve të komunitetit arbëresh të Italisë së jugut, që ishin Manastiri bazilian i Munxifit (it. Mezzojuso), themeluar më 1609 në Sicili; pastaj që nga shekulli XVIII Seminari arbëresh i Palermos (1734), gjithashtu në Sicili; Kolegji Korsini në Shën Benedhit (it. San Benedetto Ullano), themeluar më 1732, që u transferua pastaj në Shën Mitër (1794) (it. San Demetrio Corone) në Kalabri;

b) Famullia “greke” e Napolit që ka qenë një vatër fetare, sociale dhe ekonomike e rëndësishme e diasporës lindore ortodokse në Perëndim, si edhe një urë e rëndësishme në zhvillimin e lidhjeve kishtare dhe intelektuale midis arbëreshëve të jugut të Italisë, sidomos të atyre të Kalabrisë dhe të Sicilisë, por edhe midis arbëreshëve dhe himarjotëve, sidomos në periudhën nga gjysma e shek. XVIII deri në gjysmën e shek. XIX.⁹

⁶ Përmend këtu edhe faktin se në disa fshatra arbëreshe të Provincës së Katanxarit banorët e paktë ende arbërishtfolës që gjeta atje rreth gjysmës së viteve ’80 të shekullit XX, për të thënë “*parlare albanese*” përdornin shprehjen “*parlare greco*”: Kështu p.sh., në komunitetin e Xingarones (italisht: Zangarona, lagje e Komunës së sotme Lamezia Terme) informatori im Francesco Sciallis, 70 vjeç, përdorte shprehjen «*holënjë / hlazënja ngriku*» (përshtatje në arbërishten e kushtëzuar fonetike nga dialekti kalabrez vendas “*folënj / flasënj ngriku*”) për “*parlare albanese*”. Të njëjtën përgjigje pata në komunitetin e Dandallit (italisht: Andali), ku informatori Giovanni Strazzi, gjatë intervistës që i bëra, përdorte shprehjen “*fjasnjëmë ngreku*” për të thënë “*parliamo albanese*”. Në këtë mënyrë ata informatorë, dëshmitarët e fundit të albanofonisë në këto ‘katunde’ që sot nuk janë më arbërishtfolëse, vetëm se përvetësonin nga ana gjuhësore, por jo identitare, identifikimin e jashtëm të kalabrezëve ndaj tyre, por ata më thoshin qartas se nuk ishin dhe se nuk ndiheshin aspak ‘grekë’, duke më përsëritur gjatë intervistës përceptimin e tyre identitar si ‘arbëreshë’ (italisht: albanesi).

⁷ Këto kisha të veçanta, siç janë Eparkitë arbëreshe të Italisë së jugut, që ruajnë edhe sot ritin e lashtë lindor, por pa qenë ‘uniata’, quhen nga ana e së drejtës kanonike kisha ‘sui juris’, duke ruajtur në mënyrë autonome veçoritë liturgjike, kanonike dhe traditën teologjike ortodokse brenda Kishës katolike.

⁸ Kolegu dhe miku antropolog Mario Giacomarra në fillim të viteve ’90 të shek XX, duke marrë parasysh numrin e paktë të shkrimeve arbërisht të botuara në Itali, e quajti këtë periudhë “shekujt e heshtjes”.

⁹ Për historinë e komunitetit ‘grek’ dhe të kësaj kishe, shih: Vincenzo Giura, “La Comunità Greca di Napoli (1534-1861), f. 119-156, në *Storie di Minoranze: Ebrei, Greci, Albanesi nel Regno di Napoli*, Napoli 1982. Kohët e fundit doli monografia e përgatitur nga Jannis Korinthios, *I Greci di Napoli e del Meridione d’Italia dal XV al XX secolo*, Editrice AM&D, Cagliari 2012, ku historia e këtij komuniteti trajtohet këtu brenda një perspektive kulturore që mund ta quajmë mononacionale greke. Në një këndvështrim më të gjerë, mund të themi ballkanik, dhe me një përjasje më transnacionale dhe transballkanike, duke theksuar karakterin transnacional që historikisht pati diaspora ortodokse në

1. Kontaktet e para të Arbëreshëve me Himarën në shekujt XVII-XVIII: roli i Monastirit të Munxifsit në Sicili

Tejet i rëndësishëm ka qenë për raportet shqiptaro-arbëreshe roli i Manastirit i etërve bazilianë të Munxifsit (Mezzojuso) në Sicili, vendbanim i themeluar nga arabët që i vunë emrin *Manzil Yūsuf*, që pastaj u braktis dhe u ripopollua nga arbëreshët në fillim të shekullit XVI.

Ikonoastasi i Manastirit së Shën Mërisë të Munxifsit sot

Manastiri bazilian, i themeluar nga Andrea Reres në vitin 1609, ka qenë e para qendër arsimore kishtarë e Arbërisë siciliane dhe ajo më e rëndësishmja deri në gjysmën e shekullit XVIII. Aty studionin dhe vepronin «greke» të ndryshëm: shumica arbëreshë vendas, grekë “venedikas” të gadishullit të Moresë (Peloponezi i sotëm) dhe të ishullit Kandja (Kreta e sotme), si dhe ndonjë italian i kishës “italo-greke”, që mbijetonte ende në Italinë e jugut në atë periudhë si pasojë e sundimit të gjatë bizantin në ato treva. Në këtë manastir studiohej greqishtja liturgjike, por i gjallë ishte edhe interesi ndaj arbërishtes që u shërbente murgjve në misionet e tyre fetare në Shqipërinë e jugut, sidomos në Himarë, ku u duhej doemos të përdornin shqipen, krahas greqishtes. Këto

Mesdhe dhe në Perëndim – që ishte ‘greke’ nga ana kishtarë dhe jo kombëtare! – vjen kontributi i ri i Angela Falcetta-s që është një rezyme i tezës së saj të doktoranturës, me titull: “*Li Greci fugiaschi delli luoghi d’Italia*”: *uomini, reti e comunità attraverso i confini politici e confessionali*” (f. 1-13). Kjo studiuese e re italiane inkuadron me një përjasje metodologjike shumë korrekte raportin jo gjithmonë linear dhe shumë herë problematik dhe të ndërthurur, që ekziston midis helenizimit kulturor – dhe pastaj ‘nacional’, nga njëra anë, – dhe ortodoksisë fetare, nga ana tjetër, në diaporën ‘greke’ të Italisë së jugut që përbëhej nga komunitete heterogjene nga ana gjuhësore dhe etniko-kulturore, siç ishin grekët katolikë nën sundimin venedikas, grekët ortodoksë nën sundimin osman, ortodoksët jo-grekë të Lindjes, arbëreshët katolikë të rritit lindor të Mbretërisë së Napolit.

misione nxiteshin dhe përkraheshin nga Vatikani në mbrojtje të krishtërimin katolik në versionin lindor bizantin, që rrezikohej nga trysnia islamizuese e pushtuesit osman¹⁰.

Një rol të rëndësishëm zhvilloi ky manastir në marrëdhëniet me Himarën dhe me Shqipërinë e jugut duke filluar nga gjysma e shek. XVII. Ndër murgjit bazilianë arbëreshë por edhe italianë, katolikë të ritit bizantin, që morën pjesë nga gjysma e shek. XVII deri në gjysmën e shek. XVIII në këto misione të përkrahura nga Kongregata «De Propaganda Fide»¹¹ mund të përmendim misionarët: Nilo Catalano, italian me origjinë nga Messina, që më pas u arbëreshizua nga ana kulturore dhe gjuhësore; Filoteo Zassi e Callinico Granà nga Munxifsi; Basilio Matranga e Giuseppe Schirò, të dy nga Hora e Arbëreshëve¹².

Kanë qenë misionarët arbëreshë që vinin nga manastiri bazilian i Munxifsit ata që hapën shkollat e para shqipe në Jugun e Shqipërisë: qëllimi i këtyre shkollave në Himarë ishte kryesisht fetar – mbrojtja e besimit të krishterë sipas ritit bizantin, por brenda kishës katolike – që kërcënohej qoftë nga sundimi osman, qoftë edhe nga Kisha ortodokse greke. Shqipja, siç dëftojnë tekstat e botuara dhe dorëshkrimet që na kanë mbërritur nga disa prej misionarëve, si ato të Imzot Zef Skiroit, njihej dhe përdorej nga misionarët që vinin nga Munxifsi si gjuhë ndërmjetësimi për të lehtësuar ungjillizimin e këtyre trevave shqiptare, të lidhura ngushtë qoftë me mbretërinë e Napolit, qoftë me Republikën e Venedikut.

2. Rilindja e parë arbëreshe: roli i Seminareve arbëreshe

Një interes të madh ndaj komunitetit shqiptar në Ballkan dhe të atij arbëresh në Itali filloi ta sillte veprimtaria e zhvilluar nga papa Klementi XI, nga familja Albani, me origjinë shqiptare (1700-1721)¹³, por një kthesë të vërtetë në historinë fetare, politike, kulturore e qytetare të komunitetit arbëresh në Itali shënoi fillimisht themelimi i dy kolegjeve arbëreshe në Kalabri dhe në Sicili me interesimin e papa Klementit XII (1730-1740). Këto qendra të rëndësishme arsimore ishin

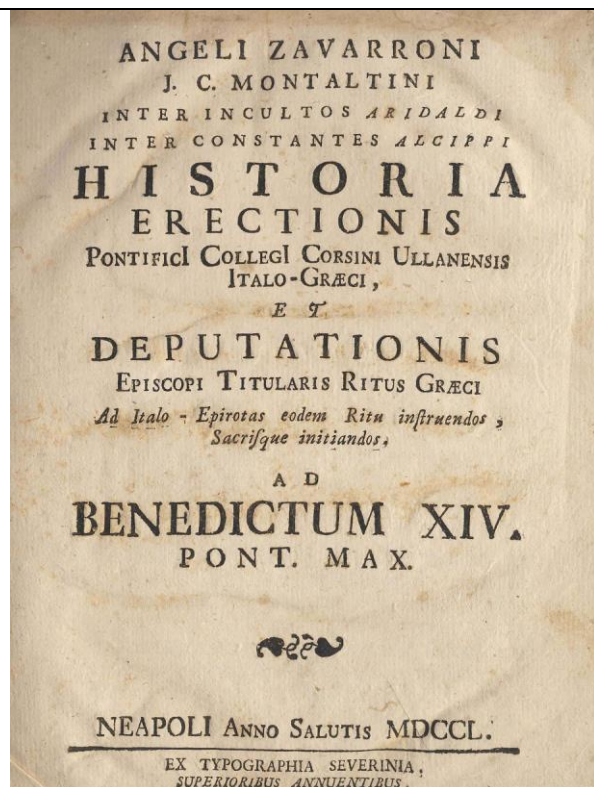
¹⁰ Mbi rolin që pati manastiri bazilian i Munxifsit në raportet me Himarën dhe përgjithësisht me Ballkanin, shih Pietro Di Marco, *Il Monastero di Mezzojuso nella storia culturale arbëreshe (pp.5-23) in «Mediaeval Sophia»*. Studi e ricerche sui saperi medievali. E-Review semestrale dell'Officina di Studi Medievali 2 (luglio-dicembre 2007), f. 5-23 në website www.mediaevalsophia.it.

¹¹ Me historinë e këtyre misioneve është marrë më parë C. Karalevsky, “La missione greco-cattolica della Cimarra nell’Epiro nei secoli XVI-XVIII” në *Bessarione* s. III, 8 (1910-1911), f. 440-483; 9 (1912), f. 181-199. Më gjerësisht, në të njëjtën periudhë, u interesua për Himarën edhe studiuesi i mirënjohur arbëresh Atë Nilo Borgia, i cili shkroi një sërë studimesh për misionet e murgjive bazilianë arbëreshë në Himarë: *La missione dei monaci basiliani d’Italia in Albania*, në: “Roma e l’Oriente” 3 [1913] (5) f. 97-117, f. 159-166; *La missione dei monaci basiliani d’Italia in Albania*, në: “Roma e l’Oriente” 3 [1913] (6) f. 209-231; *Contributo alla storia del rito greco in Italia*, në: “Roma e l’Oriente”, 4 [1914] (7) f. 272-285; f. 340-352; *I monaci basiliani d’Italia in Albania. Appunti di storia missionaria (Secoli XVI-XVIII). Periodo secondo*, Roma 1942. Me nismën e lavderueshme të shtëpisë botuese Naimi, këto kontribute të Atë Nilo Borgia-s janë përmbledhur në një libër me titull *Murgjit bazilianë të Italisë në Shqipëri. Shënime mbi misionet në Himarë: shek.XVI-XVIII*. Me një parathënie nga Matteo Mandalà, Naimi, Tiranë 2014.

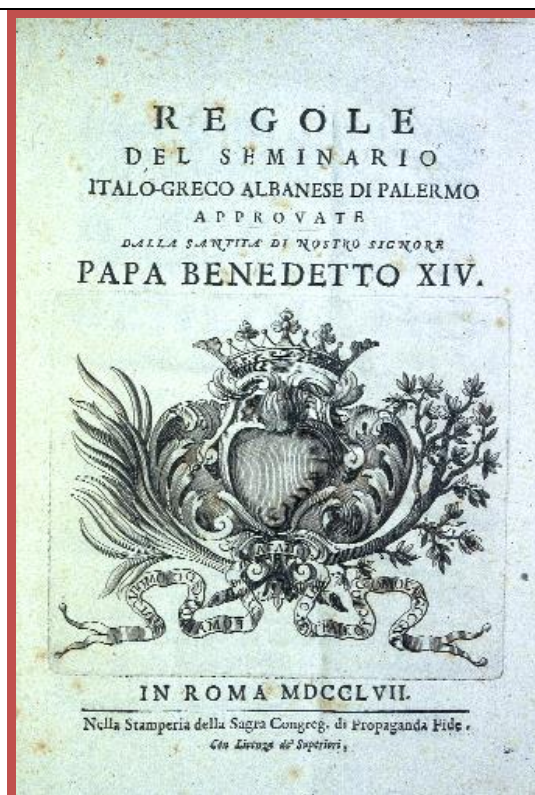
¹² Për kontributin e dhënë nga disa prej tyre, sidomos nga murgjit bazilianë arbëreshë Filoteo Zassi dhe Zef Skirò, si edhe nga apostulli i arbëreshëve të Sicilisë, Atë Gjergj Guxeta, për vlerësimin e kulturës arbëreshe dhe rreth përdorimit të gjuhës shqipe në tekstat zyrtare kishtarë të kohës, shih studimet e thelluara filologjike që botoi kohët e fundit albanologu i mirënjohur Bardhyl Demiraj: “Zef Skiroi në kulturën e shkrimit shqip të shek. XVIII”, në: *Studime* 12 [2005], f. 67- 97, Prishtinë 2006; “Aspekte të mendimit intelektual shqiptar në shek. e 18-të. Atë Gjergj Guxeta dhe vendi i tij në historinë e albanologjisë”, në: *Hylli i Dritës* 3 [2007] Shkodër, f. 9-37; “Një dorëshkrim ritual në gjuhën tonë që duhet kërkuar”, në: *Hylli i Dritës* 1 [2007] f. 30-37, Shkodër.

¹³ Nuk janë të rastësishme një sërë veprash, disa të botuara, disa të mbetura dorëshkrime, që i përkasin tamam kësaj periudhe: ato na dëshmojnë këtë vëmendje të ringjallur dhe të posaçme ndaj fesë por edhe ndaj gjuhës dhe kulturës së shqiptarëve të përkrahur aktivisht nga kisha katolike nën papatin e Klementit XI. Hyjnë në këtë sërë iniciativash, në mënyrë direkte ose të tërthortë, botimi *Kuvendi i Arbënit* (1706), gramatika e parë e gjuhës shqipe *Osservazioni grammaticali nella Lingua Albanese* del P.Francesco Maria da Lecce 1716), por edhe *Dittionario Italiano-Albanese* (1702) gjithashtu e At Francesco Maria da Lecce, kjo e fundit e botuar në vitin 2009 me një edicion filologjikisht të përsosur nga Gëzim Gurga.

Kolegji Korsini (1732) në Shën Benedhit në Kalabri, mbështetur fuqishëm nga vëllezërit Stefano e Felice Samuele Rodotà, dhe Seminari Arbëresh i Palermos në Sicili, i themeluar në vitin 1734 me nismën e Atë Gjergj Guxetës¹⁴.

Frontespici i librit të Ëngjëll Zavarroni-t mbi themelimin e Kolegjit të Shën Benedhitit (1750)

Frontespici i rregullores së Seminarit Arbëresh të Palermos (1757)

Bëhet fjalë për veprimtari mjaft të rëndësishme të ndërmarra nga Selia e Shenjtë, që ishte më e ndjeshme dhe më tolerante në krahasim me klerin katolik vendas të ritit latin ndaj ruajtjes së traditës kishtarë bizantine dhe identitetit fetar origjinar të kolonive arbëreshe të Jugut të Italisë. Këto dy seminare, përveç kontributit vendimtar që patën për ruajtjen e ritit fetar në traditën greke në Itali, përfaqësuan dy qendrat kryesore për formimin dhe përgatitjen teologjike dhe kulturore të një pjese të mirë të klerit dhe të inteligjencës arbëreshe deri në fund të shek. të XIX.

Prania e këtyre dy qendrave kulturore i siguroi komunitetit arbëresh të provincës së Kozencës dhe të asaj të Palermos një trashëgimi historike dhe kulturore të rëndësishme, nga u formua një drejtim i ri me një sërë detyrimesh qytetare dhe intelektuale nën kujdesin e instancave liberale dhe demokratike të shoqërisë italiane. Përveç formimit të intelektualëve dhe të klerikëve progresistë, që zhvilluan më pas një rol protagonistësh në lëvizjen e Risorxhimentos italiane, këto dy institucione favorizuan qysh në atë kohë zhvillimin e një ndërgjegjeje të gjerë kombëtare mes intelektualëve arbëreshë. Ata iu vunë kërimit të rrënjëve të tyre të lashta kombëtare dhe tipareve qenësore identitare që shërbenin edhe për t'i dalluar para opinionit publik nga grekët, me të cilët kishin të përbashkët vetëm ritin bizantin.

Nevoja që ndjenin arbëreshët e ritit bizantin për t'u çliruar një herë e përgjithmonë prej identifikimit me grekët, inxiti interesin e fortë të intelektualëve dhe klerikëve arbëreshë, fillimisht të Sicilisë dhe pastaj të Kalabrisë, të vinin në pah veçoritë kulturore dhe gjuhësore të etnisë së tyre, duke u quajtur 'italo-albanesi', ndërkohë që grekët e Italisë filluan të quheshin edhe nga kisha 'italo-greci'.

¹⁴ Shih për këtë Francesco Altimari, "Gli Arbëreshë d'Italia per la rinascita dell'Albania tra XVIII e XIX secolo: parallelismi con altre diaspore di area italo-balcanica" në *Studia Albanica*, f. 129-143, Tiranë 2012.

Domosdoshmëria e kapërcimit të kësaj përzjerjeje të rreme identitetare etniko-fetare, si edhe e shkëputjes nga ky identifikim i jashtëm që binte ndesh haptazi me identitetin e tyre të brendshëm dhe përkatësinë etnike, i shtyu qarqet intelektuale arbëreshe t'u paraprinin, që në gjysmën e shekullit XVIII, disa çështjeve si ajo e rizbulimit të origjinës etnike, temë që do të marrë jetë në debatin kulturor evropian shumë dekada më vonë, sidomos me afirmimin e linjave të reja të mendimit të shprehura në letërsinë e romanticizmit, në filozofi nga idealizmi i shkollës gjermane dhe në politikë nga nacionalizmi i shek. XIX.

Kjo lëvizje zuri fill në Seminarin Arbëresh të Palermos, ku falë vizionit të gjerë kulturor të themeluesit të tij, atë Gjergj Guxetës, u ngrit laborator i parë ideologjik për zbulimin e rrënjëve kombëtare shqiptare në konekstin arbëresh. Kjo veprimtari u përpunua më tej nga sivëllezërit dhe pasardhësit e tij, Pal Maria Parrino dhe Nikollë Keta.¹⁵

I pari që e përdori etnonimin 'italo-albanese' (arbëresh i Italisë) në një akt zyrtar të vitit 1742 ishte ipeshkvi Zef Skiroi¹⁶, ish-nxënës i atë Gjergj Guxetës, në një dokument drejtuar papës Benedikti XIV, i cili atë vit nxori bulën *Etsi pastoralis*, ku i njihej epërsi ritit latin duke ngushtuar rolin dhe hapësirën e kishës arbëreshe.

Siç thekson Matteo Mandala,¹⁷ këtë dallim e kishte të qartë edhe më parë se Skiroi atë Gjergj Guxeta, që e parashtroi në veprën e tij *De Albanensium Italiae ritibus excolendis ut sibi totique S. Ecclesiae prosint*. Në gjurmët e Guxetës, nxënësi e më pas ndjekësi i tij në drejtimin e Seminarit, Pal Maria Parrino, e shtjelloi këtë dallim në disa punime që datojnë para vitit 1740, por analiza u ngrit në nivel teorik në mënyrë më të plotë gjatë viteve 1745-1764, kur ai filloi të përpunonte dy veprat e tij kryesore, ende të pabotuara: *In septem perpetuae consensionis libros Albanensis Ecclesiae cum Romana omnium Mater et Magistra* dhe *Perpetuae Albanensis Ecclesiae consensionis cum Romana omnium Matre et Magistra libri VII*. Në letërkëmbimin që Parrino pati më 1749 me një përfaqësues të lartë të kishës siciliane, ai shprehet në këtë mënyrë për identitetin e arbëreshëve: "*Albanesi tutto che volgarmente si chiamano Greci, nulladimeno di greci non ànno che solo i riti, essendo del resto d'una nazione totalmente diversa dalla Greca, perché oriundi d'Albania, che nulla avendo di greco nella lingua, e costumi*"¹⁸.

Edhe në Kalabri ky interesim ndaj origjinës së të parëve i shtyu klerikët arbëreshë të merreshin me vepra të ndryshme – historike, folklorike, teologjike – për të vënë në dukje identitetin e vet të lashtë dhe për të shënuar 'distancën' e tyre nga grekët, megjithëse i bashkonte me ta i njëjti rit fetar. Autorë si Pietro Pompilio Rodotà, Mikele Bellushi dhe Frangjisk Avati hyjnë në këtë rrymë intelektualësh që patën si pikë referimi dhe disa syresh si qendër formimi Kolegjin Korsini të Shën Benedhimit, që nga viti 1794 u transferua në Manastirin e Shën Adrianit, në Shën Mitër.¹⁹

Ky debat mbi përkatësinë etnike të arbëreshëve që duhej dalluar nga përkatësia fetare, prej mjediseve siciliane kaloi pastaj në mjediset kalabreze. Në veprën latinisht të Angelo Zavarronit, botuar në Napoli më 1750, mbi historinë e Kolegjit Korsini në Shën Benedhit, kur bëhet fjalë për ritin, përdoret termi 'grek' ose 'italo-grek', ndërsa kur bëhet fjalë për identifikimin e besimtarëve

¹⁵ Shih Matteo Mandala, "Paolo Maria Parrino e le origini dell'ideologia albanista" (f. 1-60), në Pietro Di Marco e Alessandro Musco (a cura di), *Aspetti della cultura bizantina ed albanese in Sicilia*, Officina di Studi Medievali, Palermo 2005.

¹⁶ Shih dokumentin e tij "*Notizia distinta degl'italo-greci e degl'Italo-albanesi esposta da mons. Giuseppe Schirò Arcivescovo di Durazzo, già Vicario Apostolico di Cimarra nell'Epiro, in occasione di dover rispondere ad alcuni quesiti proposti da un personaggio, që u botua së pari në revistën Roma e l'Oriente. Rivista criptoferratense per l'unione delle Chiese*, viti IV, vol. VII, 1914, f. 282-285 e f. 341-352.

¹⁷ I referohemi studimit të tij "Vepra e pabotuar e atë Gjergj Guxetës dhe fillimet e albanologjisë në shek. XVIII", në *Studime Filologjike*, vol. 1-2, Tiranë, 2006, f. 11-41.

¹⁸ Matteo Mandala, *Mundus vult decipi. I miti della storiografia arbëreshe*, Mirror editore, Palermo 2007, f.199.

¹⁹ Për historinë e Manastirit të Shën Adrianit (955-1794) dhe të Kolegjit arbëresh (1794-1923) shih: Domenico Cassiano, *S.Adriano. La Badia e il Collegio italo-albanese*, volume I (955-1806), Marco editore, Lungro 1997; Domenico Cassiano, *S.Adriano, Educazione e politica*, volume II (1807-1923), Marco editore, Lungro 1999.

arbëreshëve që e ruajnë këtë rit, ata me një sërë sinonimesh identifikohen si: ‘*Epirotae*’, ‘*Gens Epirotica*’, ‘*Epirotica Natio*’, ‘*Italo-Albani*’, ‘*Albanenses*’, ‘*Italo-Epirotae*’²⁰.

Në veprën e famshme për ritin grek dhe arbëreshët të Pietro Pompilio Rodotà-së (1763), besoj edhe si pasojë e debatit të mëparshëm që ky studiues kishte pasur me Paolo Maria Parrinon, për arbëreshët ai përdor termat ‘*Albanesi*’, ‘*Nazione albanese*’, ‘*Albanesi di rito greco*’, por nuk haset më ajo përzierje historike nga ana etnike me grekët që sillte emërtimi i vjetër tradicional “*greco*”.²¹

Në fund, në vitin 1771, në frontespicin e një libri me karakter fetar të shtypur në Napoli nga një prift arbëresh, Aleksandër Marini nga Shën Mitri, gjejmë dëshminë e parë të etnonimit “italo-arbëresh”: autori në frontespicin e veprës e quan veten “italoalbanese”.²²

Zgjerimi dhe pjekuria e këtij procesi vetëdijësimi ndër qarqet intelektuale arbëreshe të Kalabrisë vërehet qysh në një botim të veçantë dhe të rëndësishëm që doli në Napoli më 1796, me titull *Risposta di Filalete*, përgatitur nga Mikel Bellushi, por të frymëzuar nga imzot Frangjiks Buljari. Aty mbrohet e drejta e arbëreshëve për të mbajtur në kishat e tyre ritin fetar ‘grek’, anipse ata nuk janë ‘grekë’, dhe shpjegohet qartë identiteti autentik i arbëreshëve të ritit lindor, që nuk mund të përziheshin assesi me grekët, pasi i përkisnin asaj bashkësie që autori quan “*nazione albanese*”.²³

Nga këto lidhje që u krijuan midis intelektualëve të formuar në të dyja qendrat e kulturore arbëreshe të Kalabrisë dhe të Sicilisë e midis tyre edhe përfaqësuesve të diasporës shqiptare, nisi një lëvizje kulturore e gjerë që prodhoi një interes të madh ndaj temës së identitetit të shqiptarëve. Megjithëse autorët nuk arritën t’i shtypnin veprat e tyre për shkak të vështirësive ekonomike, këto ide qarkulluan në formë dorëshkrimore nga brezi në brez brenda institucioneve arsimore arbëreshe dhe gjetën jehonë në një sërë shkrimesh me tematika kryesisht fetare që vetëm sot arritëm t’i njohim pjesërisht, dhe ku hasim çuditërisht ato motive “kombëtare” që në qarqet shqiptare të Ballkanit u bënë objekt diskutimi dhe trajtimi vetëm një shekull më vonë, kryesisht në periudhën romantike.

Tematika të tilla si zbulimi i rrënjëve të lashta kombëtare të shqiptarëve përmes gjuhës, historisë dhe etnografisë së Arbërit filluan të debatoheshin dhe të trajtoheshin në këto dy qendra kulturore qysh nga gjysma e shekullit XVIII, veçanërisht në atë siciliane, duke krijuar një traditë të fortë kulturore ndaj thellimit të identitetit etnik përkatës, traditë që mund ta përkufizojmë si “Rilindja” e parë arbëreshe. Rezultatet e saj zunë të ndiheshin aty nga fundi i shekullit XVIII dhe dhjetëvjeçari i parë i shekullit XIX edhe mbi elitën arbëreshe të hapësirave të tjera italo-jugore, kryesisht në Napoli dhe në Kalabri. Falë saj e sot kuptojmë më mirë rolin emancipues që patën për botën shqiptare elitat intelektuale të kishës arbëreshe të Italisë së Jugut.

3. Napoli për Rilindjen e dytë arbëreshe: roli i inteligjencjes arbëreshë

Me termin *shkolla soffjote*, që morëm hua nga studiuesi i mirënjohur arbëresh Domenico Cassiano, i referohemi grupit të intelektualëve me formim intelektual iluminist dhe formim politik

²⁰ Shih: Angeli Zavaroni J. C. Montaltini inter Incultos Aridaldi inter Constantes Alcippi, *Historia erectionis Pontifici Collegi Corsini Ullanensis Italo-Graeci, et Deputationis Episcopi titularis Ritus Graeci Ad Italo-Epirotas eodem Ritu instruendos, Sacrisque initiandos*, ad Benedictum XIV, Pont. Max. Neapoli Anno Salutis MDCCL, Ex Typographia Severina, Superioribus Annuentibus, f. 103).

²¹ *Dell’origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia osservato dai greci, monaci basiliani, e albanesi libri tre scritti da Pietro Pompilio Rodotà professore di lingua greca nella Biblioteca Vaticana*, vol. III: *Degli albanesi, chiese greche moderne, e collegio greco in Roma coll’indice di tutta l’opera*, per Giovanni Generoso Salomoni, in Roma MDCCLXIII.

²² *Sistema teopolitico sopra la economia della grazia col libero arbitrio nella permissione de’ mai morali del dottor Alessandro Marini italoalbanese*, In Napoli MDCCLXXI, Nella Stamperia Avelliniana, Con Licenza de’ Superiori.

²³ Shih: Domenico Cassiano, “Passione e morte di Monsignor Francesco Bugliari” (f. 193-229) në librin e tij: *S. Adriano. La Badia e il Collegio italo-albanese, volume I (955-1806)*, Marco editore, Lungro 1997.

liberal, me origjinë nga Shën Sofia (it. Santa Sofia d'Epiro) në Kalabri, që vepruan kryesisht në Napoli, por edhe në ambientin arbëresh të Kalabrisë, gjatë gjysmës së dytë të shekullit XVIII: e kemi fjalën për intelektualët e shquar: Paskal Baffi (1749-1799), që pasi mori pjesë si Ministër i kulturës në Republikën e Napolit, u dënua me vdekje nga burbonët në vitin 1799; Frangjisk Buljari (1742-1806), i ashtuquajtur "ipeshkëvi i kuq" që ra viktimë e sanfedistëve më 1806; dhe Ëngjëll Mashi (1758-1821). Këto figura të shquara të inteligjencies arbëreshe, me veprimtarinë e tyre të shumanshme kulturore që u zhvillua në dhjetëvjeçarët e fundit të shekullit XVIII (në rastin e Mashit edhe në dhjetëvjeçarët e parë të shekullit XIX) i hapën udhën një Rilindjeje më të ndërgjegjshme dhe me baza iluministe, që në fakt përbën fazën paraprake të Rilindjes romantike.

Lidhje të forta, qoftë familjare qoftë kulturore, i bashkonin këto figura intelektuale 'sofjote' që kishin në Napoli qendrën e veprimit të tyre profesional. Krahas figurës madhore të Paskal Baffit, që për meritat e tij njihet si një ndër helenistët më të famshëm të kohës dhe ndër figurat më elitare të inteligjencies napoletane, gjejmë jo rastësisht në gjysmën e dytë të shekullit XVIII në kryeqytetin e Mbretërisë së Dy Sicilive edhe figura të tjera, si një ungj të Ëngjëll Mashit, papas Giuseppe Bugliari, që si famullitar i kishës 'greke' kontribuoi në fuqizimin e këtyre lidhje të 'kolonisë' sofjote me ambientin napoletan, sidomos që nga vitet '70 të shekullit XVIII²⁴.

Natyrisht një rol vendimtar në këtë proces e luajtën lidhjet kulturore që mjediset napolitane kishin me kolegji arbëresh Korsini-Shën Adriani, që asokohe drejtohej nga ipeshkëvi Frangjisk Buljari. Falë këtij intelektual të shquar kolegji u hap ndaj ideve iluministe, proces ky që u ndërpre me vrasjen e tij mizore nga sanfedistët më 1806, por që u rimor pastaj nga pasardhësi i tij, ipeshkëvi Dhumink Bellushi nga Frasnita. Kanë qenë këta dy prelatë me formim iluminist-xhakobin që i siguruan Kolegjit arbëresh themelet e një procesi modernizimi pedagogjik dhe një rol kulturor të ri dhe përparimtar jo vetëm në kontekstin kalabrez ku ai vepronte.

Një shtysë të mëtejme i dhanë lëvizjes kulturore arbëreshe edhe lidhjet që pati klubi sofjot në Napoli me bashkëkombësit që vinin jo vetëm nga kolonitë e tjera arbëreshe të Mbretërisë, por edhe nga Ballkani. Duhet përmendur këtu një sërë personalitetesh që kishin pozita drejtuese dhe grada të larta në hierarkinë ushtarake dhe administrative të Shtetit, sidomos oficerët shqiptarë të Regjimentit Mbretëror Maqedonas që rekrutoheshin, sikurse pjesa më e madhe e trupës së regjimentit, nga Himara dhe nga trevat e afërta të Epirit, asokohe nën sundimin osman. Megjithëse është ende herët të flasim për një lobby të mirëfilltë shqiptaro-arbëreshe, nuk mund të mohohet prania e një qarku intelektual me origjinë shqiptare dhe arbëreshe që mbledhesh dhe takohesh në kishën 'greke' të Shën Pjetrit dhe të Shën Palit në Napoli. Këta intelektualë dhe oficerë të lartë, thuajse të gjithë me pozita dhe poste të rëndësishme, ushtronin një peshë kulturore dhe politike të padiskutueshme brenda shoqërisë napoletane.

Kontributi më i rëndësishëm që i është dhënë debatit albanologjik dhe problematikës kulturore arbëreshe nga kjo 'shkollë' ka qenë libërthi i Ëngjëll Mashit (it. Angelo Masci), *Discorso sull'origine, costumi, e stato attuale della nazione Albanese* (Napoli 1807), që pati jehonë të gjerë në qarqet shkencore evropiane falë botimit të tij frëngjisht nga dijetari danez Malte-Brun²⁵: *Essai sur l'origine, les Meures et l'Etat actuel de la Nation Albanaise par M. Ange Masci. Traduit de l'Italien, communiqué par M. Sonnini, në serinë: Annales des Voyages de la géographie et de l'histoire ou Collection des voyages nouveaux les plus estimés, traduites de toutes les langues européennes publiées par M. Malte-Brun, Tome troisième, Comprenant les cahiers VII a IX, Paris 1808, botuar pastaj italisht në vitin 1828.*

Me këtë pamflet mbi origjinën e shqiptarëve Mashi i dha një impuls të madh dhe jehonë evropiane debatit për prejardhjen e këtij populli, dhe në hullinë ideve që kishte hedhur më parë Lajbnici, u angazhua për të mohuar hipotezën që qarkullonte asokohe mbi prejardhjen e 'Albanisë'

²⁴ Për Ëngjëll Mashin shih Antonino Catalano, "Angelo Masci: la sua opera e i suoi tempi" (f. 17-29) në *Risveglio-Zgjimi*, VI, n.2, Cosenza 1968.

²⁵ Conrad Malte-Brun ishte pseudonimi i gjeografit danez *Conrad Bruun* (Thisted, Jütland, 1775 - Paris 1826) i cili u dëbua nga Danimarka, nga mbreti Federiku VI, për shkak të disa librave kritikë ndaj qeverisë dhe u strehua në Paris, në Francën pas Revolucionit (1799) dhe mori pastaj qytetarësinë franceze. Në vitin 1807 themeloi atje periodikun *Annales des voyages* ku gjeti vend edhe përkthimi i studimit të Mashit për shqiptarët.

së Ballkanit nga 'Albania' e Kaukazit²⁶, duke afirmuar se shqiptarët ishin autoktonë në trevat ballkanike dhe se rridhnin drejtpërdrejt nga Ilirët e moçëm.

Me fjalë të tjera, grupi intelektual "sofjot" përfaqësonte bërthamën kryesore të një lëvizjeje kulturore, por edhe politike, më të gjerë; falë ndikimit të këtij grupi intelektual Kolegji arbëresh i Shën Mitrit fitoi një karakter pedagogjik më të spikatur liberal, deri edhe radikal, që i shndërroi komunitetet arbëreshe të Kalabrisë gjatë gjysmës së parë të shekullit XIX në protagonistë të lëvizjes risorxhimentale në Itali.

Pesha që intelektualët arbëreshë arritën të fitonin në Napoli dhe në mjediset intelektuale jugore nga fundi i shekullit XVIII dhe gjatë shekullit XIX lidhet me marrëdhëniet organike që ata vendosën me intelektualët napolitanë më në zë të kohës, disa prej të cilëve kishin vetë prejardhje arbëreshe, si Vincenzo Torelli dhe Emanuele Bidera²⁷. Po përmendim një sërë figurash të shquara të botës intelektuale arbëreshe si Girolamo De Rada, Angelo Basile, Domenico Mauro, Demetrio Strigari, Pasquale Scura, Cesare Marini, Tommaso Pace etj. të cilët zhvilluan aty një veprimtari të dendur kulturore, sidomos gjatë pjesës së parë të shekullit XIX deri me krijimin e shtetit të ri italian (1861). Edhe më pas vazhdoi ky rol i Napolit si bariqendër kulturore e krejt Jugut të Italisë dhe për arbëreshët, dhe zgjati së paku deri në fillim të shekullit XX.

Disa nga intelektualët arbëreshë morën pjesë aktive edhe në zhvillimet politike dhe u bënë protagonistë të stinës liberal-risorxhimentale. Si kurorëzim i këtij angazhimi vetë qeveria e përkohshme e Garibaldit në krye të Mbretërisë së çliruar nga burbonët para se t'i bashkohej Italisë së saponjërtuar përfshinte disa ministra që Garibaldi i zgjodhi jo rastësisht nga komuniteti arbëresh: përmendim këtu Francesco Crispi, Luigi Giura dhe Pasquale Scura. Ky i fundit si Ministër i Drejtësisë dekretoi zyrtarisht aneksimin e krahinave të jugut në Mbretërinë e re italiane²⁸.

Vetë shfaqja e një fenomeni letrar si De Rada brenda këtij konteksti napolitan duhet parë si shprehje e klimës së veçantë që zotëronte në këtë qytet kosmopolit, i cili ishte jo vetëm ndër qendrat kulturore më të rëndësishme evropiane, por edhe udhëkryq i popujve të Mesdheut. Jo rastësisht Napoli u bë një pikë takimi mes shqiptarëve, arbëreshëve dhe grekëve që me gjithë dallimet etnike, njiheshin si pjesëtarë të së njëjtës bashkësie fetare, roli kulturor i së cilës deri më sot është nënvlerësuar, por që meriton të çmohet jo vetëm si djep helenizmi, sikurse është mbajtur deri më sot, por edhe si djepi i albanizmit.

Por cila ishte klima kulturore e këtij qyteti në periudhën që po analizojmë? Siç na kujton historiani i letërsisë italiane, studiuesi i mirënjohur Giulio Ferroni, Napoli ishte atëherë një qendër e gjallë kulturore ku tendencat idealiste dhe liberale, qoftë me orientim katolik, qoftë me orientim laik, bashkëjetonin me rrymat demokratike dhe radikale të kulturës illuministe napoletane, dhe ky takim traditash e bënë këtë qytet një ndër vatrat kryesore të romantizmit italian.²⁹

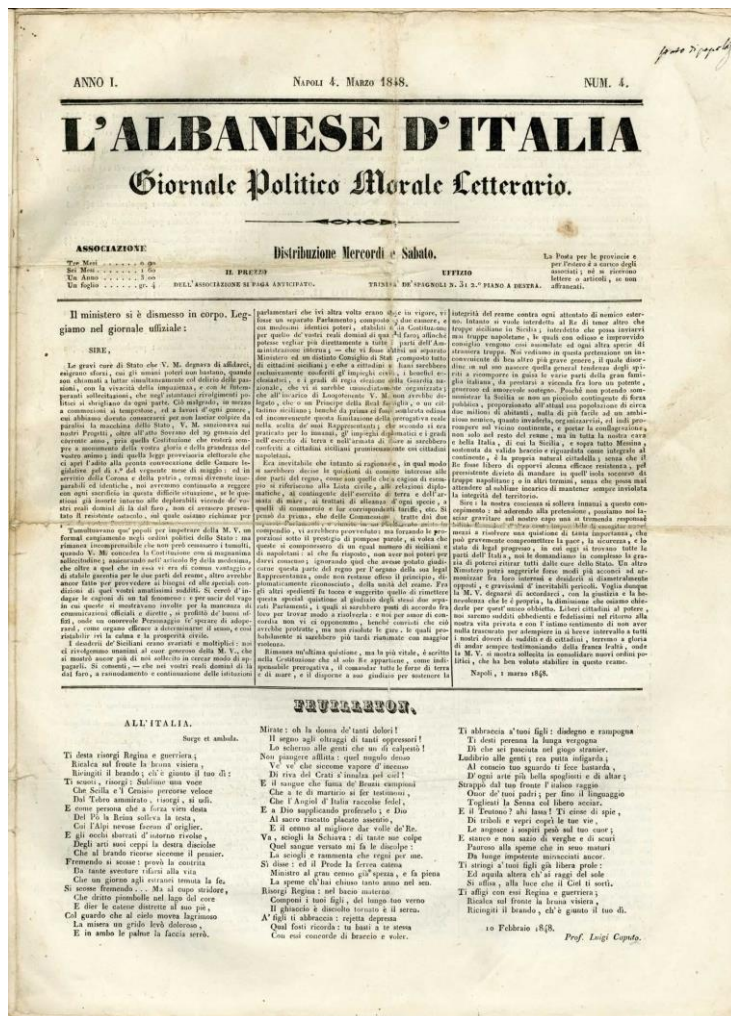
²⁶ Rodotà është i pari që përmend teorinë e origjinës kaukaze të shqiptarëve: "Fu opinione d'alcuni Scrittori, che gli Albanesi traggano l'origine dall'Albania antica, provincia dell'Albania antica, provincia dell'Asia sul mare Caspio nella parte orientale della Georgia. Narrano che aspramente travagliati dalle scorrerie e guerre lungo tempo sostenute contro a' Tartari vicini, indi si allontanarono; e venuti all'Europa per cercare più sicuro e tranquillo riposo, occuparono la parte più nobile della Macedonia, cui diedero ancor d'Albania il nome. Aggiungono che vaghi di nuove fedi, col favore delle armi dilatarono il dominio in tutta la Macedonia el'Epiro", në Pietro Pompilio Rodotà, *vep. e cit.*, f. 2.

²⁷ Për rolin kyç që luajti Bidera në formimin kulturor të intelektualëve arbëreshë në Napoli dhe si ndërmjetës midis ambientit arbëresh të Sicilisë, nga i cili e kishte prejardhjen, dhe ambientit arbëresh të Kalabrisë, duke qenë ndër të tjerat edhe mentori i Jeronim De Radës, sidomos përmes veprës së tij kryesore *Quaranta secoli. Racconti su le Due Sicilie del Pelasgo Matr-eer pubblicati da Emmanuele Bidera italo-greco* (Napoli, 1846-1850), që përhapi 'mitin pelazgjik' në Itali, shih Matteo Mandalà, "Alle origini del mito pelagico: Girolamo De Rada e Giovanni Emanuele Bidera" (f.9-24) në Girolamo De Rada, *Opera Omnia*, XI, Rubbettino editore, Soveria Mannelli 2009.

²⁸ Për Paskal Skurën shih kontributin e ri të studiuesit arbëresh Francesco Perri, *Pasquale Scura, "L'Italia una e indivisibile", la sua vita attraverso i documenti*, Lepisma, Roma 2011.

²⁹ "Già negli anni Trenta e Quaranta, dopo l'avvento al trono di Ferdinando II (1830-1859), la cultura napoletana mostrava una notevole vivacità, anche per l'allentarsi del controllo politico da parte dello Stato. A Napoli si pubblicano riviste in numero superiore a qualsiasi altra città italiana, si diffondono scuole private laiche, si registra un forte sviluppo degli studi filosofici, orientati secondo prospettive di tipo idealistico e spiritualistico che hanno un forte senso del divenire storico-essenziale, essenziale da questo punto di vista, la conoscenza del pensiero di Vico e del francese Cousin- e che danno grande risonanza ai programmi politico-filosofici di Gioberti. Notevole peso assume a

Nuk është e rastit se në këtë klimë, në këtë qytet janë botuar disa nga veprat më të rëndësishme për letërsinë dhe kulturën arbëreshe të asaj kohe: këtu Jeronim De Rada shtypi të gjitha veprat e fazës së parë të krijimtarisë së tij letrare – përmendim *Këngët e Millosaut* (1836, 1847), *Këngët e Serafinës Thopia* (1839, 1843), *I Numidi* (1846), *L'Albania dal 1460 al 1485* (1847), *Storie d'Albania dopo il 1460* (Rëfimet e Arbërit) (1848) – dhe në këtë qytet janë botuar vepra të tjera të rëndësishme nga ana letrare si tragjedia *Ines de Castro* e Ëngjell Basile (1847) ose kulturore si *Su gli Albanesi, ricerche e pensieri* (Mbi Shqiptarët, kërkime dhe mendime) të Vinçenx Dorsës (1848), kushtuar në mënyrë domethënëse “**Alla mia Nazione, divisa e dispersa, ma una**” (*Mëmëdheut tim, të ndarë dhe të shpërndarë, por një*), por nuk duhet harruar se në këtë qytet doli, me iniciativë të vet De Radës, më 1848 gazeta e parë shqiptare në botë: *Arbëreshi i Italisë* (L'Albanese d'Italia).

Një numër i gazetës L'ALBANESE D'ITALIA (viti I, nr. 4, 4 mars 1848)

Napoli quello spiritualismo cattolico e intimistico che è oggetto della polemica di Leopardi (...)Ma un valore particolare essenziale vi viene ad assumere lo studio della filosofia idealistica tedesca e in particolare del pensiero di Hegel, che negli anni Quaranta infonde in molti giovani intellettuali la convinzione che la libertà e i valori nazionali si affermeranno necessariamente in virtù di una forza razionale che anima il processo storico. Un pensiero liberale moderato e laico si distingue così dal neogueorfismo, sostituisce alla fede cattolica una “religione” laica che crede nel nesso tra teoria e prassi e nella necessaria realizzazione della ragione nel mondo, e arriva a svolgere un ruolo decisivo negli eventi rivoluzionari del 1848....Influenzarono inoltre la cultura napoletana tendenze democratiche e radicali, legate all'Illuminismo settecentesco e all'eredità degli intellettuali giacobini del 1799”, shih: Giulio Ferroni, *Storia della letteratura italiana, III. Dall'Ottocento al Novecento*, Einaudi, Torino 1991, f.300.

4. Napoli për Rilindjen e dytë arbëreshe: roli i Kishës 'greke'

Një rol të rëndësishëm katalizatori në këtë mes e luajti Kisha 'greke' e Napolit, që siç do ta shohim më poshtë, me gjithë vështirësitë dhe peripecitë e shumta që e karakterizuan, u bë një pikë referimi e rëndësishme, qoftë për 'grekët' e Ballkanit, qoftë për 'grekët' e Italisë.

Hyrja e Kishës 'greke' të Napolit (foto nga Atanasio Pizzi)

Ky rol u zhvillua edhe më tej me themelimin e Regjimentit Mbretëror Maqedonas (1735), oficerët e së cilës ishin njëkohësisht anëtarë të vëllazërisë fetare, madje si rregull komandanti i regjimentit ishte edhe kryetar i vëllazërisë. Në qarqet shqiptaro-arbëreshe që vërtiteshin rreth kishës 'greke' u takuan, u ndeshën, u ballafaquan e u ndërthurën ide dhe ideale që rezononin nga njëra anë me mitet e lashtësisë pellazgo-greke e nga ana tjetër me idetë dhe idealet e lëvizjes filoheleniste, për t'u shkrirë në një identitet unitar greko-shqiptar që mund ta quajmë 'transnacional', tipik të diasporave mesdhetare³⁰, që nyjetohej në dy përbërës ideologjike kryesorë:

a) ideologjia heleniste, e cila i kishte rrënjët te rryma filoheleniste që prej shekullit të kaluar kishte në Napoli një ndër vatrat e saj kryesore, e favorizuar edhe nga një traditë e hershme fetare bizantine, ku kufijtë e katolicizmit dhe të ortodoksisë nuk ishin shumë të qartë dhe të prerë;

b) ideologjia albaniste që kishte lindur rreth gjysmës së shekullit XVIII në ata që me të drejtë mund të konsiderojmë inkubatorët e mirëfilltë të mendimit filozofiko-kulturor që frymëzoi rilindjen e parë arbëreshe (e kemi fjalën këtu për qendrat e larta arsimore kishtarë të themeluara nga Papa i Romës përkatësisht në Shën Benedhit (1732) dhe në Palermo (1734), megjithëse e dukshme ka qenë epërsia drejtuese që në përpunimin e ideologjisë albaniste zhvilloi në kontekstin italian gjatë këtij shekulli Seminari arbëresh palermitan në krahasim me Kolegjin Korsini në Kalabri)³¹.

Kemi arsye ta konsiderojmë të ashtuquajturën vëllazëri të 'grekëve' edhe si një vatër të re ku pjesëtarët e ortodoksisë arbërore (përfshijmë këtu arbëreshët e Italisë dhe shqiptarët e Ballkanit me

³⁰ Shih edhe për Angela Falcetta studimin, Angela Falcetta, *Diaspora ortodossa e rinnovamento culturale: il caso dell'abate greco-veneto Antonio Catiforo (1685-1763)*, Fondazione Luigi Einaudi, Torino Cromohs, 15 (2010): f.1-24, <[URL:http://cromohs.unifi.it/15_2010/falcetta_catiforo.html](http://cromohs.unifi.it/15_2010/falcetta_catiforo.html)>

³¹ Për një pasqyrë complete dhe të thelluar të rolit të Seminarit italo-greko-arbëresh të Palermos si djepi kryesor i ideologjisë albaniste, shih kapitujt kushtuar përkatësisht G.Guxetës, P.M.Parrinos dhe N.Ketës në veprën e tij nga Matteo Mandalà, *Gjurmime filologjike për letërsinë e vjetër arbëreshe*, Çabej, Tiranë 2006.

traditë fetare greko-bizantine) filluan të takoheshin dhe të ballafaqoheshin mbi çështje si origjina, trashëgimia fetare, trashëgimia kulturore, përkatësia kombëtare dhe gjuha.

Brenda kësaj ideologjie të re albaniste intelektualët arbëreshë u orvatën të gjenin rrënjët e tyre të lashta dhe t'i përdornin ato si një argument për të kërkuar dhe mbështetur të drejtën e kombit shqiptar për t'u çliruar nga osmanët, ashtu siç bënin të gjithë popujt e Evropës Juglindore që gjendeshin nën sundimin osman. Në funksion të këtij qëllimi ata i gjetën rrënjët te popujt më të lashtë jo-grekë të Ballkanit, pra te pelazgët dhe ilirët.

Duke i mëshuar dy elementeve kryesore të identitetit – siç ishin gjuha dhe kultura – arbëreshët përqafulen lëvizjen e romantizmit: në rrafshin politik ata shtruan të parët në Evropë 'çështjen shqiptare', ndërsa në rrafshin letrar u bënë themeluesit e letërsisë moderne shqipe. Së paku këtu u realizua ëndrra e vjetër "greke" e rilindasve arbëreshë, me në krye korifeun e saj, Jeronim De Radën: Ashtu sikurse në Greqinë e lashtë shpëtimi i mëmëdheut erdhi nga kolonitë, edhe Arbërit të lashtë shpëtimi do t'i vinte nga kolonitë e saj të Italisë, që nuk mund ta linin atë në harresë, por që do t'ia kthenin, tashmë të përtërirë, atë trashëgimi të vyer që kishin marrë prej saj kur u detyruan ta braktisnin në të dalë të mesjetës. Vetëm një Poet vizionar i jashtëzakonshëm si Jeronim De Rada mund ta realizonte këtë ëndërr dhe këtë mrekulli që nuk e ka shoqen në historinë e letërsisë dhe të kulturës së popujve të Evropës.

Oborri i Kishës së Shën Pjetrit dhe Shën Palit në Napoli (fotografi nga Atanasio Pizzi)

Kisha 'greke' u themelua në qytetin e Napolit në vitin 1518, kur Tomas Asan Paleologu, nipi i Dhimitrit, ngriti kishëzën e Apostujve, që më pas iu kushtua Shënjtoreve Pjetër dhe Pal. Kjo kishë që në krye të herës i destinohej 'grekeve' që kishin lidhje ekonomike, sidomos tregtare, por edhe ushtarake, administrative, etj. me këtë qytet, u bë në rrjedhë të shekujve pikë referimi e një

bote sociale, kulturore dhe etnike shumë heterogjene dhe komplekse, ku i vetmi element i përbashkët ishte identiteti fetar ortodoks³².

Megjithatë nuk mungojnë studiuesit që përpiqen ta paraqesin panoramën identitare të këtij institucioni kishtar napolitan më të thjeshtëzuar dhe të rrafshuar nga ç'ishte në të vërtetë, duke i hequr fjalës 'greke', – version perëndimor i fjalës *Ρωμαίοι* – mëdyshjen semantike që asaj i rrjedh nga shumëkuptimësia që ka kur u referohemi shekujve të sundimit osman³³. Kemi parasysh këtu sidomos periudhën që shtrihet nga vitet '70 të shekullit të XVIII, kur u shfaq i ashtuquajtimi iluminizëm grek, deri në shpalljen e pavarësisë së Greqisë (1830) – për t'i dhënë asaj vlerën patriotike por anakronistike të një etnonimi 'kombëtar' të sotëm.

Në Statutin e vëllazërisë (1764)³⁴ për të treguar anëtarët e Kishës greke të Napolit dhe të popujve ortodoksë të Lindjes ballkanike që aty përfaqësoheshin, flitej për 'la nazione greca', si një përpjekje për të përmbledhur dhe bashkuar një 'komunitet' ku bashkëjetesa ishte në të vërtetë shpesh problematike dhe e vënë në rrezik nga konflikte të brendshme. Dhe kjo ndodhte jo vetëm për shkak të konflikteve të brendshme midis besimtarëve për të pasur pozita drejtuese brenda kësaj vëllazërie me peshë të madhe politike dhe ekonomike në shërbim të pjesëtarëve të kishës, por edhe për shkak të larmisë etnike, kulturore dhe gjuhësore. Brenda një koncepti pseudounitar si '*nazione greca*', zbulojmë kështu njerëz që ishin të lidhur midis tyre nga një faktor identitar i fortë siç ishte tradita fetare, por që nuk kishin aspak një identitet etnik homogjen³⁵.

Me fjalën 'greke' gjatë shekujve të sundimit osman kuptohej qoftë prejardhja nga 'oekumeni bizantin' – ajo botë që Obolensky e quajti me një term shumë të goditur nga ana semantike dhe konceptuale *Byzantine Commonwealth*³⁶ – që përfshinte popuj etnikisht të ndryshëm të lidhur nga ana politike, administrative dhe ekonomike, qoftë vetëm të krishterët ortodoksë të Ballkanit pavarësisht përkatësisë së tyre etniko-kombëtare.

Duke u nisur nga një perspektivë më shumë hetero-identifikuese sesa vetëidentifikuese, kuptojmë më mirë se si konsideroheshin nga të tjerët 'grekët' e vëllazërisë fetare napolitane. Nën këtë fjalë ne gjejmë këtu: 'grekët' osmanë (katolikë ose ortodoksë, grekë ose shqiptarë ortodoksë), 'grekët' venecianë (katolikë ose ortodoksë, grekë ose shqiptarë ortodoksë), 'grekët' koronei (katolikë ose ortodoksë, grekë ose arvanitas), greko-shqiptarët e Regjimentit Mbretëror Maqedonas (katolikë ose ortodoksë, shqiptarë nga Himara ose grekë nga Korfuzi a nga ishujt e tjerë të Eptanezit), 'grekët' e Mbretërisë së Napolit (arbëreshë me rit lindor nga Kalabria, Sicilia, Basilikata, Abruci).

³² Heterogjeniteti etnik i komuniteti është pasqyruar qartas në monumentet e ndryshme dhe të bukura që ruhen në oborrin e kishës, por duhet të vërejmë se në monumentet e vjetra origjina 'arbëreshe' e disa nga figurave më të spikatura të anëtarëve të kësaj famullie është e qartë: p. sh. ajo e kapedanëve stradiotë, vëllazërit Nicolò dhe Angelo Maipesi (italisht) "*nobili capitani albanesi*" (pa datë), ajo e ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΥΖΑΚΗΣ (greqisht) dhe ndoshta ajo e Nikollë Drakoleo nga Korone, e vitit 1604. Ky dokumentacion, me fotografitë e mbishkrimeve origjinale në mermer, sillet në fund të këtij studimi, para bibliografisë.

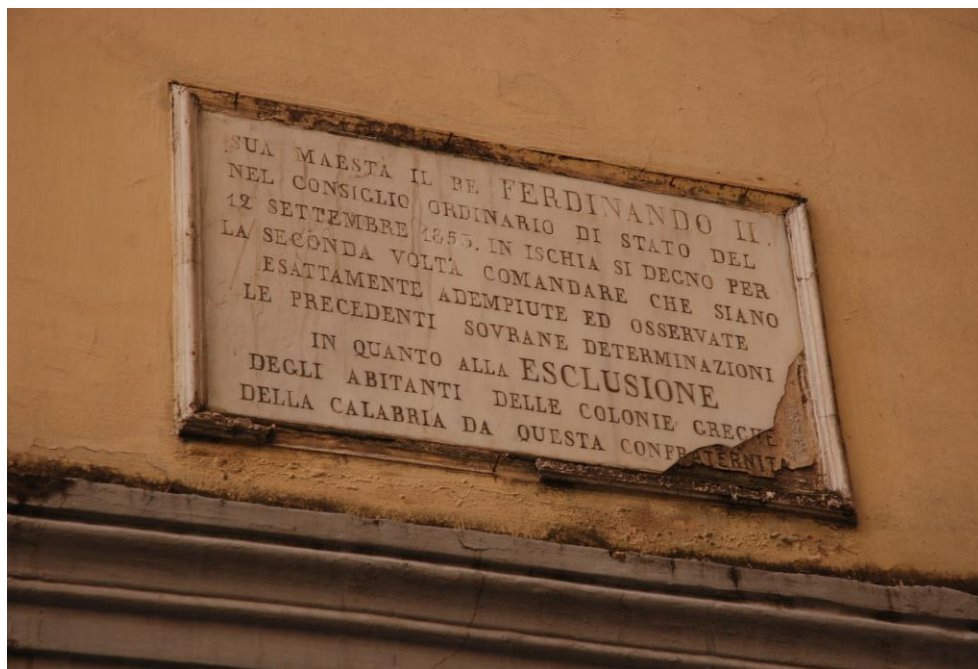
³³ Vëren me të drejtë studiuesi anglez Mackridge se mëdyshja semantike i rrjedh fjalës *Romaios/Romiós* ("grek" në traditën perëndimore) nga fakti se ajo shërben për të treguar njëkohësisht qoftë popullin me gjuhë romaikë, si quhej gjuha e Bizantit në trevat e Rumelisë, që përfshinte Greqinë dhe trevat e afërta me popullsi të krishtera nën perandorinë turke, qoftë të krishterët ortodoksë osmanë në përgjithësi (shih Peter Mackridge, *Language and national identity in Greece, 1766-1976*, Oxford University Press, Oxford 2009, f. 51).

³⁴ *Statuto con cui deve regolarsi la Chiesa e Confraternita de' Santi Pietro e Paolo de' Nazionali Greci in Napoli, munito di Regio exequatur del 20 Febbraio 1764*, Stamperia del Fibreno, Napoli 1861.

³⁵ Me sa duket e njëjta situatë, komplekse dhe heterogjene nga ana etnike, hasej edhe në institucionet e tjera fetare 'greke' të qyteteve mesdhetare të kohës ku nën çatinë e së njëjtës kisha dhe të së njëjtës tradite fetare përfshihej shpesh shumësia identitare e anëtarëve të komunitetit: shih për këtë tezën e doktoratës të Mathieu Grenet, *La fabrique communautaire: les Grecs à Venise, Livourne et Marseille, v. 1770-v. 1830*, European University Institute, Florence 2010. Gjithashtu me shumë interes edhe nga e njëjta perspektivë në trajtimin e komuniteteve të diasporës me një përqasje transnacionale, paraqitet teza e doktoratës e studiuses italiane Angela Falcetta, deri sot e pabotuar, me titull: «*Li Greci fugiaschi delli luoghi d'Italia*» *uomini, reti e comunità attraverso i confini politici e confessionali*.

³⁶ Ideja e Bizantit si një komunitet kulturor dhe fetar, i bashkuar nga tradita e përbashkët bizantine, është shtruar për herë të parë nga studiuesi Dimitri Obolensky, në librin e tij *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, Praeger Publishers, New York, 1971.

Për të na shpjeguar më mirë dhe pa hije dyshimi se ç'kuptohej asokohe me 'grekë të Mbretërisë së Napolit' na ndihmon ky mbishkrim zyrtar që ruhet edhe sot në oborrin e kishës, ku me fjalë të gdhendura në gur mbreti i Napolit, Ferdinandi II i Burbonëve, dekreton për të dytën herë përjashtimin e arbëreshëve të Kalabrisë nga vëllazëria. Dekreti, që mban datën 12 shtator 1853, mund të jetë një formë ndëshkimi politik për pjesëmarrjen masive të arbëreshëve në kryengritjet antiburbone të atyre viteve, ose edhe i nxitur nga mosmarrëveshjet e shumta që karakterizonin jetën e brendshme të kishës greke të Napolit.

Dekreti i dëbimit të Arbëreshëve nga Kisha greke e Napolit, nga mbreti Ferdinandi II i Burbonëve (foto nga Atanasio Pizzi)

5. *Filohelenizmi dhe filoalbanizmi në ambientin shqiptaro-arbëresh napoletan*

Le të ndalemi tani, në funksion të objektit të këtyre radhëve, në atë fazë të historisë kulturore greke që mund ta vendosim në vitet '70 të shekullit XVIII dhe që njihet me termin *iluminizëm grek*. Me mbiemrin *grek* këtu natyrisht kuptohet etnosi grek brenda Perandorisë Osmane dhe jo kombi grek që si i tillë në atë periudhë ende nuk ekzistonte. Kjo lëvizje u shfaq sidomos në Kostantinopojë që asokohe ishte ende kryeqyteti 'moral' i helenizmit, si edhe në të ashtuquajturat principata danubjane, të qeverisura nga familje fisnike greke, të cilat jo vetëm që kishin pozita të larta në administratën perandorake turke, por ishin edhe më të ndjeshme ndaj ndikimeve të jashtme të kulturës perëndimore.

Kjo fazë jo rastësisht përkon me lindjen në Evropë, fill pas luftës ruso-turke (1770), të asaj lëvizjeje që e quajmë *filohelenizëm*³⁷. Ishte një rrymë kulturore e përkrahur nga rrethet e krishtera ortodokse të Fanarit³⁸ që kërkonte mbështetjen e popujve dhe të opinionit publik evropian, sidomos të Rusisë që kishte hyrë në luftë me Perandorinë Osmane e që mëtonte të bëhej garante e

³⁷ Shih Arnaldo Di Benedetto, "Le rovine d'Atene": Letteratura filellenica in Italia tra Sette e Ottocento" (f. 335-354) në *Italica*, vol. 76, nr. 3, University of Toronto Mississauga, 1999.

³⁸ Fanar (turq. Fener), Lagje historike e Stambollit ku ndodhet selia e Patriarkanës greko-ortodokse.

ortodoksisë dhe e lirisë për popujt ‘grekë’ të Lindjes që vuanin nën pushtimin shumëshekullor osman.³⁹

Nismëtari i lëvizjes kulturore filoheleniste në Itali dhe në Evropë mund të konsiderohet me të drejtë himarjoti Anton Gjika (it. Antonio Gicca), i cili më 1771 botoi në gazetën e Firencës *Notizie del mondo*⁴⁰ një thirrje të zjarrtë për lirinë e Greqisë: *Voti dei Greci all'Europa Cristiana*, ku kërkonte rreshtimin e forcave të krishtera evropiane në krah të Rusisë dhe të careshës Katerina e Madhe, si edhe mbështetjen e tyre për kauzën greke në luftën ruso-turke^{41,42}. Por ai njëkohësisht kërkonte edhe përkrahjen e careshës dhe të popullit rus për të çliruar ‘Romën e re’ ose ‘Romën e dytë’, siç quhej nga ortodoksët Stambolli. Sipas filohelenëve, trysnia ushtarake e Rusisë jo vetëm që do të mund të çlironte Greqinë nga pushtimi shumëshekullor osman, por do të rilindte edhe kulturën, filozofinë e artet në Greqi dhe në tërë Evropën.

Me origjinë nga krahina e Himarës, Anton Gjika ishte i biri i kontit Strati-Gjika, i cili në vitin 1735 me urdhër të mbretit të Napolit organizoi Regjimentin Mbretëror Maqedonas (Reggimento Real Macedone), që përbëhej nga shqiptarë dhe nga grekë që jetonin nën sundimin turk dhe venecian. Antoni, që ishte ndër ithtarët më aktivë të politikës ruse ndaj Shqipërisë dhe Greqisë, prej vitit 1777 deri në vitin 1783 shërbeu pranë legatës së Mbretërisë së Rusisë në Napoli si këshilltar i ambasadorit rus pranë Mbretërisë së dy Sicilive.

Në frymën e kësaj rryme filoheleniste që përuroi Anton Gjika gjejmë edhe disa figura të shquara të botës arbëreshe të Kalabrisë dhe të komunitetit arbëresh të qytetit të Napolit, si prifti Josif Buljari⁴³ dhe intelektual i njohur Paskal Baffi⁴⁴. Edhe arbëreshi i Sicilisë Nikollë Keta, që me

³⁹ Edhe para se të lindte “filohelenizmi”, që nga dhjetëvjeçarët e parë të shekullit XVIII, ndërsa Rusia po ndërtonte identitetin e vet politik dhe kulturor evropian, disa intelektualë ballkanas kërkuan në mitin e carit qytetërues një domethënie shpëtuese për vendet e tyre: gjetën kështu një mënyrë për ta përtërirë botën ortodokse dhe panë te Pjetri i Madh çlirimtarin e tyre. Krijimit të këtij miti i shërbeu edhe biografia e tij, *La Vita di Pietro il Grande (Jeta e Pjetrit të Madh)* e hartuar nga abati greko-venedikas Antonio Catiforo (1739), që e pasqyron më së miri këtë besim të madh që intelektualët më në zë të ortodoksisë kishin asokohe ndaj carëve rusë si shpëtimtarë të Lindjes së robëruar nga turqit: “...i Popoli del rito Greco, che gemono sotto il giogo dell'Ottomano, cominciato avevano a riguardare il Czar Pietro come l'Angelo mandato dal cielo per metter fine alla Tirannia dei Turchi. Anzi l'istesso Czar [...] avea concepito speranze, che il Cielo l'avesse destinato, per rovesciare la tirannia de'barbari Maomettani, e rimetter la gloria del Greco Imperio [...] onde lusingavasi che tutti i Greci sudditi del Turco alla prima occasione si solleverebbero in suo favore”. Cituar sipas studiueses Angela Falsetta: *Diaspora ortodossa e rinnovamento culturale: il caso dell'abate greco-veneto Antonio Catiforo (1685-1763)*, Fondazione Luigi Einaudi, Torino Cromohs, 15 (2010): f. 1-24.

⁴⁰Sipas studiuesit italian Franco Venturi (1914-1994), kjo thirrje e Gjikkës duhet vlerësuar si “il più importante appello filellenico apparso allora non solo in Italia, ma nella intera Europa, destinato a risuonare anche ben lontano dalle terre toscane” (shih: F. Venturi, *Settecento riformatore*, vol. 3, Einaudi, Torino 1979, f. 83).

⁴¹ Thirrja e Gjikkës që i drejtohej jo vetëm shteteve evropiane, por edhe careshës Katerina dhe popullit rus, për të vazhduar luftën kundër turqve në favor të Greqisë, pati një jehonë të madhe edhe në Rusi, pasi u botua edhe rusisht më 8 gusht 1771 në nr. 656 të gazetës “Sanktpeterburgskie vedomosti” (shih: Franco Venturi, *Settecento riformatore*, vep. e cit., f.103).

⁴² Këto ide sigurisht e frymëzuan careshën Katerina e dytë për hartimin e të ashtuquajturit projekt ‘Bizant’ ose projekt grek, siç u quajt më vonë, dhe që ishte skicuar si plan gjeo-politik në një letër që ajo i dërgonte perandorit austriak Zef II më 21.9.1782. Obiektivi i Katerinës ishte të tërhiqte simpatinë e Evropës së tërë që ishte e ndjeshme ndaj Greqisë së vjetër dhe kulturës së saj, prandaj u quajt edhe projekti ‘grek’, dhe u drejtohej të gjithë popujve të krështerë të Lindjes së robëruar nga turqit, për të çliruar atë pjesë të Evropës nga pushteti osman dhe për të rikrijuar perandorinë e Bizantit, nën kontrollin rus. Në tërë Ballkanin, me Perandorinë osmane në krizë, kjo strategji i shërbente për të rritur padyshim ndikimin e saj në intelektualët e këtij rajoni.

⁴³ “Don Giuseppe Bugliari, cappellano del Reggimento Real Macedone, costituito in massima parte da soldati ed ufficiali di origine albanese (...) era anche un intellettuale conosciuto nell'ambiente dei letterati napoletani come cultore della lingua greca in cui la sua bravura si evidenziava per la composizione di poesie. Egli fu, infatti, autore di una poesia, dedicata alla zarina Caterina II, sottoscritta col nome di Josif Bouliàrios. Si deve, pertanto, ritenere che appartenesse a quel discreto gruppo di intellettuali filo-ellenici che speravano nella rinascita della Grecia e ne vedevano uno strumento nella politica estera della zarina, ma che contestualmente costituivano anche quella intelligenza napoletana e meridionale, attestata su posizioni progressiste, anticipatrici del Risorgimento nazionale” (f. 1-20) Domenico Cassiano, “Angelo Masci (1758-1821) ed il principio di uguglianza al tramonto del feudalesimo”, në www.arbitalia.it/cultura/interventi/2010cassiano_angelo_masci.pdf

⁴⁴ Dimë se edhe Baffi hartoi në greqisht një ode të frymëzuar nga poezia greke e Pindarit, kushtuar perëndeshës së Rusisë Katerina e dytë, që autori la dorëshkrim dhe që ia dhuroi në vitin 1781 eruditit Angelo Maria Bandini (1726 - 1803) . Ky dorëshkrim ruhet sot në Firenze, Biblioteca Marucelliana, B. I. 18, cc. 285r-287r : shih zërin ‘Pasquale

veprat e tij të shumta - letrare, kulturore dhe leksikografike⁴⁵ - duhet konsideruar pa hije dyshimi paraardhësi i mirëfilltë i Rilindjes shqiptare, i kushtoi një vëmendje të posaçme politikës së careshës Katerina e dytë në Evropën lindore.

Nga letërkëmbimi i Ketës⁴⁶ me oborin mbretëror rus në periudhën 1789-1797 dhe vetë careshën e Ruisë, por edhe me diplomatët rusë në Napoli, dalin në pah shpresat e mëdha që disa intelektualët arbëreshë, brenda rrymës filoheleniste, ushqenin ndaj politikës së Katerinës së Madhe për të çliruar tokat shqiptare, ato greke dhe në përgjithësi tokat e 'Rumelisë' nga sundimi turk, bashkë me Kostandinopojën, "Romën e dytë", nga Moska që konsiderohej si "Roma e tretë". Eshtë për t'u vënë re se si Nikollë Keta në një ndër këto letra i prezantohet të birit të Careshës, princit Kostandin: "*io che oriundo di Macedonia, sono prete greco-albanese, Rettore di questo connazionale Seminario*" ('unë që jam me origjinë nga Maqedonia, prift greko-arbëresh, Rektor i këtij Seminari bashkëkombëtar')⁴⁷.

Nga ky letërkëmbim me perandoreshën dhe të birin del se Nikollë Keta për të mbajtur kontaktet me oborin perandorak rus përdorte kanalet diplomatike, kryesisht ambasadat e Ruisë në Itali, përkatësisht të Napolit gjatë viteve 1783-1785, kur me gjasa kishte atje si bashkëpunëtor të brendshëm edhe vetë Anton Gjickën, dhe të Venecies në vitin 1790. Përmes këtyre kanaleve Keta i dërgoi oborrit perandorak rus kopje në dorëshkrim të disa veprave të tij që shpresonte se mund të ngjallnin interes në Shën Pjetërburg dhe se mund të shtypeshin atje, meqenëse profetizonin çlirimin e afërt të 'Romës së dytë' nga 'Roma e tretë' nën udhëheqjen e careshës dhe të pasardhësit të saj.

Këto vepra ai i quan '*i miei Ellenici lavori*' ('punimet e mie 'greke') që më vonë sqaron se ishin '*tre intieri miei scritti Accademici*' ('tri shkrime të tëra akademike') dhe se shpresonte të dilnin '*in Italiano o Russiano torchio*' ('nën shtypin italisht ose rusisht'). Në një letër që shkruan nga Napoli pa datë, por që siç shënon Matteo Mandalà, me gjasa duhet të jetë e viteve 1791-1792, Keta pohon se ia kishte dorëzuar këto tri dorëshkrime, bashkë me një letër për careshën, një shqiptari që sapo kishte mbërritur në Napoli, don Jani Gjika (italisht: Giovanni Gicca), i cili ishte edhe kushëriri i Anton Gjickës që zumë ngoje më lart.

6. Regjimenti Mbretëror Maqedonas dhe Rilindja arbëreshe

Përmes një pllake përkujtimore që ruhet sot në oborin e kishës së Martoranës në Palermo, por që deri në luftën e dytë botërore ishte e vendosur në kishën e Shën Kollit të Seminarit arbëresh të Palermos, që u shkatërrua nga bombardimet gjatë luftës, mësojmë se Jani Gjika ishte nga Himara – kishte lindur në Dhërmë më 1743 – dhe se vdiq në Palermo më 1812. Viti i vdekjes së Jani Gjickës (1812) përkon me zgjidhjen - për shkak të ngushticës financiare të oborrit mbretëror - të këtij korpusi ushtarak, anëtarët e të cilit u kthyen në Epir vitin e pasëm, por menjëherë mbreti Ferdinandi vendosi ta rikrijonte duke ngarkuar për këtë veprim gjeneralin anglez Richard Church, që kishte vepruar në ishujt e Eptanezitet me një ushtri të tillë kundër francezëve. Ky balation 'maqedonas' i

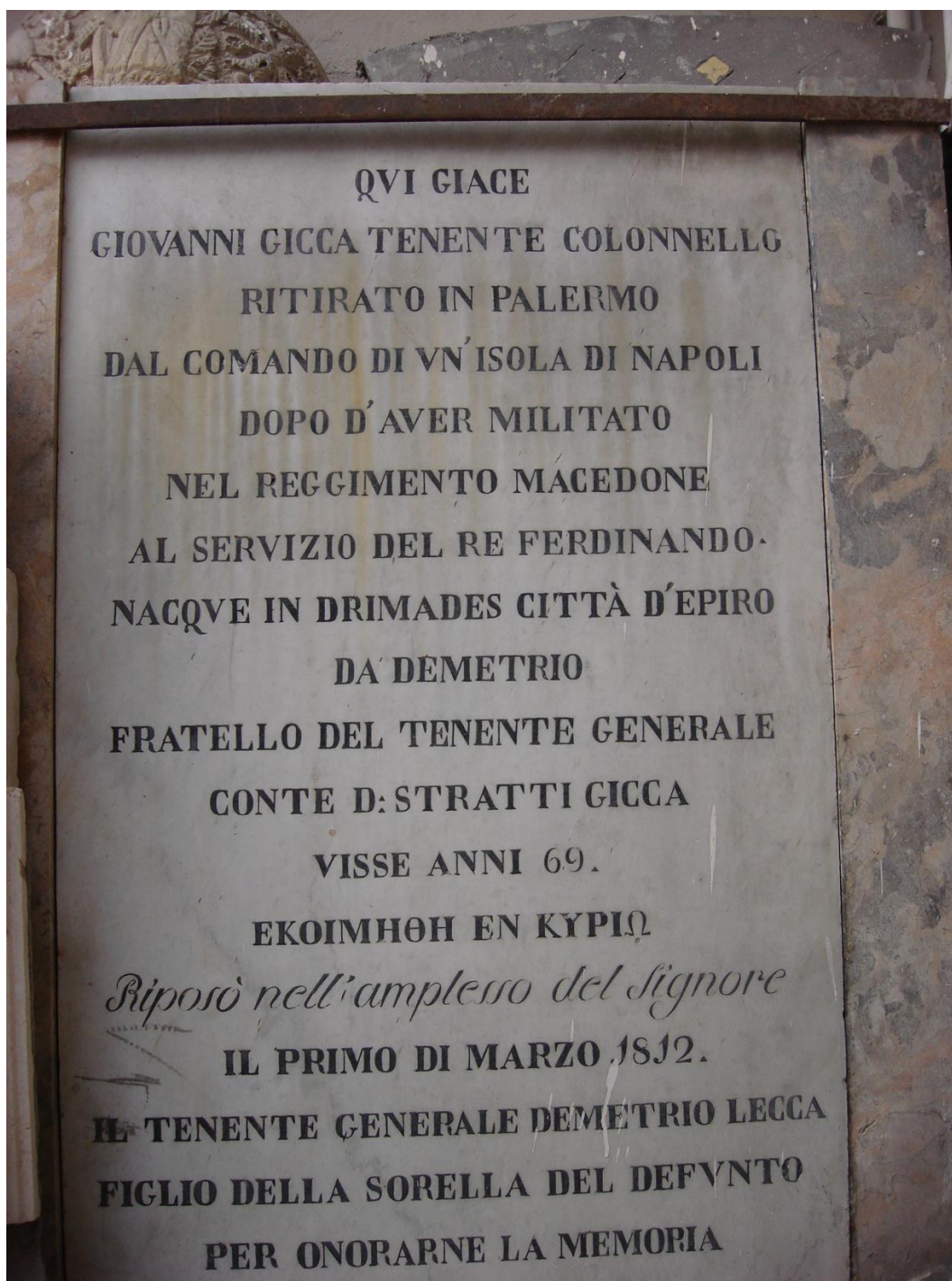
Baffi' në A. Petrucci, C. Francovich, *Dizionario Biografico degli Italiani*, volume 5 (1963), [www.treccani.it/enciclopedia/pasquale-baffi_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/pasquale-baffi_(Dizionario-Biografico)/).

⁴⁵ Shih Matteo Mandalà, "Për botimin kritik të veprave të Nikollë Ketës" (f.171-272) në Matteo Mandalà, *Gjurmime filologjike për letërsinë e vjetër arbëreshe*, Botime Çabej, Tiranë 2006.

⁴⁶ Shih Matteo Mandalà, "Per un profilo bio-bibliografico di Nicolò Chetta" (f. 43-54) në *Nicolò Chetta nel bicentenario (1803-2003)* a cura di Matteo Mandalà, A.C. Mirror, Palermo 2003, f. 50-2. Falë kërkimeve të M. Mandalà-së nëpër arkivat e Sicilisë dhe në fondin dorëshkrimor të Gangales pranë Bibliotekës Mbretërore të Kopenhagës, kemi sot në dispozicion një fond dokumentesh shumë të rëndësishme që hedhin dritë të plotë mbi këtë figurë madhore të kulturës arbëreshe si edhe epokën e tij.

⁴⁷ Nga kjo vetëdeklaratë e Ketës – që përkon edhe me titullin e veprës së tij *Tesoro di notizie su de' Macedoni* (1777) – nocioni i Arbërit përfshinte edhe atë të Maqedonisë. Edhe Pjetër Bogdani në veprën e tij të famshme *Cuneus Prophetarum* (1685) vetëquhet 'maqedonas' (latinisht: macedonis) dhe atdheun e tij e quan 'Arbën' (dhe latinisht: Epirus). Edhe në një hartë të Ballkanit që i kushtohet në vitin 1689 kardinalit me origjinë shqiptare Giovanni Francesco Albani, papës së ardhshëm Klementi XI, bëhet fjalë për Shqipërinë duke e quajtur '*Albania propriamente detta o superiore o Macedonia occidentale*', ku identifikohet Maqedonia e sotme si '*parte di Macedonia*' ndërsa pjesa e poshtme si '*Epiro o Bassa Albania*'.

rindërtuar veproi deri në vitin 1820, kur u mbyll përfundimisht kjo përvojë e ushtarëve kryesisht shqiptarë epirotë në Mbretërinë e Napolit⁴⁸.

Jani Gjika që kishte qënë *Tenente colonello* (nënkolonel) i Regjimentit mbretëror maqedonas, ishte i biri i Dhimitrit, vëllai i kontit Strati Gjika. Pllakën ia kushtoi i nipi, biri i së

⁴⁸ Por vazhduan përpjekjet e himarjotëve për të rikrijuar një ushtri të tillë në Napoli, duke i bërë mbretit një kërkesë të posaçme, që lexohet në një letër dërguar nga Himara më 2 gusht 1821: “*La nazione albanese ha sempre serbato l’attaccamento al Real Trono di Vostra Maestà. Or che si vede alquanto libera brama ognuno di servire il vostro Real Trono con quella solita fedeltà che gli Albanesi per lo corso di ottanta anni hanno prestato i loro servizi in tutte le campagne.*” (Dokumenti ruhet në Arkivin e Napolit, tek fondi i jashtëm, tek dosja Albanesi, n. 4341 (cituar nga Salvatore Panarea, “Albanesi nel Salento e Albanesi al servizio del Regno di Napoli” (f.329-343) në *Rinascenza Salentina*, Anno VII, XXVI-XXVII, Lecce 1939, f.341).

motrës, Dhimitër Leka (1779-1862), personazh shumë i njohur ndër qarqet intelektuale arbëreshe ⁴⁹, edhe ky me origjinë nga Dhërmiu i Himarës, ‘që nënshkruhet *Tenente generale* (gjeneral leitnant), i cili ka qenë komandanti i fundit i regjimentit. Dhe Dhimitër Lekës Jeronim De Rada ia kushtoi vepër e tij të parë letrare *Canti di Milosao* (Këngët e Millosaut): “**A S.E. il Gen.Brigadiere Commendatore Signor Demetrio Lecca, questi canti che sien testimonianza dell’attaccamento agli antichi costumi della dispersa gente d’Epiro, Girolamo De Rada**”⁵⁰. Meqënëse me këtë vepër letrare e ka zanafillën letërsia moderne shqiptare, këto lidhje na shërbejnë për të kuptuar ambientin kulturor të posaçëm që përgatiti dhe shpjegon këtë fazë të re të kulturës arbëreshe dhe shqiptare në diasporë.

Monumenti kushtuar Dhimitër Lekës në oborrin e Kishës greke të Napolit (foto nga Atanas Pizzi)

⁴⁹ Figura e Dhimitër Lekës ishte atëherë shumë ‘popullore’ mes arbëreshëve të Italisë. Para Jeronim De Radës edhe Cesare Marini ia kishte kushtuar Lekës një vepër deri sot pak e njohur mbi kulturën arbëreshe, me titull: *Memoria su’ riti delle nozze presso gli albanesi dedicata al sig. brigadiere D. Demetrio Lecca, commendatore del Real Ordine di S. Ferdinando, cav. dell’ordine di San Giorgio, ispettore della gendarmeria reale, dall’avvocato Cesare Marini*, Dai Torchi di Settembre, Napoli 1831. Edhe studiuesi i shquar arbëresh Vinçenx Dorsa shkruan për të: “...*Demetrio Lecca attuale Maresciallo di Campo tuttavia in servizio del nostro governo, uomo cui la Nazione albanese è per mille titoli riconoscente, di nobile famiglia della Chimera stretta in parentela col principe de’ Mirditi, e nel cui petto ferve potentemente l’amore nazionale*”, shih *Su gli Albanesi, ricerche e pensieri*, di Vincenzo Dorsa, Napoli, Dalla Tipografia Trani, 1847, f.113.

⁵⁰ Shih *Poesie Albanesi del secolo XV. Canti di Milosao, figlio del Despota di Scutari*, Napoli, Da’ Tipi di Guttemberg, 1836. Por mentorin e vërtetë i Poetit të Maqit ka qenë Emanuele Bidera 1784-1858), arbëresh me origjinë nga Pallaci (ital. Palazzo Adriano), një ndër intelektualët më në zë në Napolin e asaj kohe, i cili e inkurajoi nxehtësisht De Radën t’i botonte sprovat e para të tij poetike që Poeti i kishte deklamuar te shkolla e tij: “*E come gli dissi de’ miei esercizi in nostra lingua ed udì qualche ode del Milosao, non lasciò ragionamento che non usasse per indurmi a metterle in luce. E mi trovò ei stesso il tipografo, intanto ch’io facevami venire da casa i danari per la stampa. Si pubblicò nell’agosto del 1836 quella cantica dedicata al Maresciallo di Campo del re, Demetrio Lecca, albanese esso pure ma della Madrepatria e rimasto nel regno dopo sciolto il Reggimento Real Macedone, in cui avea militato unitamente a Marco Bòtzari*”, në Girolamo De Rada, *Autobiologia*, primo periodo, Tipografia Municipale di F.Principe, Cosenza 1898, f. 21.

Lidhur me rolin që zhvilloi Regjimenti mbretëror maqedonas⁵¹ në marrëdhëniet historike shqiptaro-arbëreshe, po japim disa të dhëna të përgjithshme për këtë formacion ushtarak të veçantë të Mbretërisë së Napolit. Regjimenti u formua në vitin 1734 nga mbreti Karli i Burbonëve, që u quajt pastaj Karli III mbret i të dy Sicilive, dhe kishte si referues kontin Gjergj Korafà, nga ishulli i Qefalonisë, oficer me gradën kolonel, dhe kontin Strati-Gjika, nga Himara⁵².

Që fill pas marrëveshjes me mbretin e Napolit, Strati-Gjika u nis për në Shqipëri për të rekrutuar oficerët dhe ushtarët e repartit të sapoformuar. Ata duhej të ishin ‘*nazionali greci*’ – e përsërisim se me këtë term shënohet këtu përkatësia kishtarë dhe jo ajo kombëtare – dhe qytetarë nën sundimin osman dhe jo nën sundimin venecjan, si edhe duhej të ishin katolikë, siç del një dokument i ‘vëllazërisë’ së grekëve të Napolit të vitit 1764⁵³: “*Intorno poi al sistema vien chiarito da’ fatti divisati, che in detta Chiesa siavi stata una confraternita dei Greci non da molto tempo dismessa, da’ quali si presceglievano li governatori, e detti greci doveano essere tutti cattolici Romani, che aveano fatto la professione di fede nella corte Arcivescovile di questa Città, dalla quale confraternita si eliggevano quei governatori, che doveano amministrare, e governare la Chiesa, onde l’espedito più proprio, che sembra alla Camera regale sarebbe di rimettersi nuovamente in piedi detta Congregazione di Greci Cattolici Romani nella maniera che fu eretta, ed indi governata*”.

Nga ky dokument del qartë edhe pozita e kontit Strati Gjika, kolonel i ushtrisë, i cili kërkonte që të merrte pjesë në qeverisjen e kongregatës: “*Comparve in questa Curia il brigadiere Conte (omissis) Tenente Colonnello del reggimento regal Macedone, affin di essere inteso per la ragione, e diritto, che circa il governo di detta Chiesa spetta ad esso Conte, ed agli altri ufficiali Nazionali Greci*”.

Lidhjet që u krijuan kështu midis kishës greke dhe regjimentit ‘maqedonas’ – i përbërë kryesisht nga himarjotë, por edhe nga epirotë dhe banorë prej ishujve të Eptanezit – ishin me të vërtetë shumë të ngushta dhe kjo ushtri ishte *de facto* pjesë përbërëse e institucionit kishtar napolitan. Këto lidhje të posaçme shihen qartas po të analizohen marrëdhëniet e dendura që banorët e Badhesës (it. Villa Badessa), komunitet i ri shqiptar i themeluar më 1743⁵⁴, kishin me Kishën e Shën Pjetrit dhe Shën Palit të Napolit. Avantazhet e shumta që këta banorë përfituan drejtpërdrejt nga Mbreti i Napolit për t’u sistemuar në Badhesë, lidhen me ndërhyrjet që ushtruan tek oborri mbretëror ata oficerë që erdhën dhe u vendosën aty, bashkë me ushtarët, gjithashtu himarjotë, që ishin rekrutuar nga vetë Korafài gjatë ekspeditës së tij të parë në Lindje. Oficerët himarjotë që ndërkohë ishin vendosur bashkë me garnizonin e regjimentit në Badhesë, i kërkuan mbretit të

⁵¹ Për një historik të këtij Regjimenti shih: Raoul Manselli, “Il Reggimento albanese Real Macedonia durante il regno di Carlo di Borbone” (f. 142-167) në *Archivio storico per le province napoletane*, A.71, Napoli (1950-1951) dhe Paolo Petta, *Stradioti. Soldati albanesi in Italia (sec. XV-XIX)*, Argo, Lecce 1996.

⁵² “Il Sig. Conte Stratti Ghica era un potente signore e ricco abitante dello Epiro (Albania Meridionale). Egli fu Tenente Colonnello e poi Tenente Generale nel 1784 del Real Reggimento Macedone, che nel 1734 venne ideato da Carlo di Borbone di Napoli, poi Carlo III Re delle due Sicilie, e nel 1735 venne effettuato il Reclutamento, a mezzo del Conte Stratti con elementi presi dalla bassa Albania. Allo stesso Stratti successe il Sig. Giorgio Carafà, greco dell’isola di Cefalonia, educato e domiciliato in Venezia ed impiegato al servizio militare di quella Repubblica. Fu questi Colonnello e poi nel 1775 Tenente Generale del medesimo Reggimento Macedone (A. Lek, “Cenno storico dei servizi militari prestati nel Regno delle due Sicilie dai greci, epiroti, albanesi e macedoni in epoche diverse”, Corfù 1843, f.17) cit. sipas shkrimit: *Manoscritto inedito di papas Andrea Figlia (1764)*, me shënime të mëvonshme të shkuara nga papas Lorenzo Perniciario, edizione on line con trascrizione a cura di Giuseppina e Pietro Di Marco, Mezzojuso 2008, f.11.

⁵³ *Statuto con cui deve regolarsi la Chiesa e Confraternita de’ Santi Pietro e Paolo de’ Nazionali Greci in Napoli, munito di Regio exequatur del 20 Febbraio 1764*, Stamperia del Fibreno, Napoli 1861.

⁵⁴ Të dhëna të përditësuara për historinë e këtij fshati me origjinë shqiptarë dhe jo arbëreshe në Itali shih: Gaetano Passarelli, *Le icone e le radici: le icone di Villa Badessa*, Rosciano 2006, f. 9-20.

tërhiqnin aty edhe familjet e tyre⁵⁵ thjesht sepse donin t'i kishin pranë dhe jo sepse përndiqeshin për arsye fetare nga turqit myslimanë, siç shkruan Pietro Pompilio Rodotà⁵⁶.

7. Mbyllja e pranisë arbëreshe në kishën “greke” të Napolit

Siç vë në dukje Gaetano Passarelli, “Në Napoli ashtu si në Barletta, Ankona, Leçe, Livorno, Trieste etj. imigrantët – që ndiheshin si anëtarë të një ethnosi jo sepse ishin të lidhur me një etni në kuptimin modern të fjalës, por me ortodoksinë – përfaqësonin një lloj ngjizësi etniko-fetar kulturor anti-turk dhe anti-latin, ishin të bashkuar në vëllazëri brenda të cilave kujdeseshin për aspektet fetare, ashtu si për ato tregtare ose për karrierën e anëtarëve [...] Vëllazëria napolitane, e formuar nga epirotë (grekë, shqiptarë, maqedonas) dhe nga jonikë që vinin nga ishujt e Eptanezit, ndryshe nga të tjerat, kishte një fizionomi më shumë burokratiko-ushtarake se tregtare [...] Phratia graecorum kishte marrëdhënie të rregullta me vendet e origjinës së anëtarëve të vet, qoftë përmes letërkëmbimit, qoftë përmes udhëtimeve që ata bënin, qoftë përmes veprave (artistike) që ato porositnin në atdhe. Vëllazëria napolitane, ashtu si simotrat e saj në Itali, pësoi brenda saj çarje të thella për shkak të prejardhjes së ndryshme të anëtarëve të vet, por përplasjet më të shpeshta kishin të bënin me pozitat e ndryshme – filo-latine apo anti-latine – që merrnin ata”⁵⁷.

Këto grindje historike karakterizonin raportet midis greko-venedikasve, që ishin banorët e zotërimeve të Venedikut në ishujt e Eptanezit, dhe greko-osmanëve, që ishin epirotët nën sundimin turk, me arbëreshët që mbeteshin si palë e tretë. Këta të fundit si katolikë natyrisht anonin ndaj pozitave politike të ‘venedikasve’, por ndonjëherë për arsye etnike dhe si ndjekës të ritit bizantin solidarizoheshin me krahun tjetër, sidomos në rastet e krizave ndërkombëtare (p.sh. kur shpërtheu lufta ruso-turke u inkuadruan ndër radhët e epirotëve ortodoksë).

Këto pozita të luhatshme karakterizuan raportet midis anëtarëve të vëllazërisë gjatë shekullit XVIII, megjithëse statuti i miratuar në vitin 1764 sanksiononte epërsinë e pjesës greko-venedikase⁵⁸ mbi atë greko-osmane, duke u njohur arbëreshëve, që ishin katolikë me rit lindor, qytetari të plotë në famullinë e Shenjtorëve Pjetër dhe Pal, së paku deri në vitin 1877 kur për arsye politike u vendos që vëllazëria të kalonte nën drejtimin e grekëve ortodoksë.

Ndër priftërinjtë arbëreshë që vepruan në këtë kishë gjatë kësaj kohe, përmendim: papas Giuseppe Bugliari (Josif Buljari), nga Shën Sofia, papas Andrea Figlia⁵⁹ (Ndre Filja), nga Munxifsi, papas Antonio Pace (Anton Paçe), nga Shën Kostandini, papas Nicola Chetta (Nikollë Keta), papas Francesco Antonio Tamburi (Frangjisk Anton Tamburi), nga Shën Vasili, papas Demetrio Camarda (Dhimitër Kamarda) nga Hora e Arbëreshëve, papas Costantino Tamburi (Kostandin Tamburi) nga Shën Vasili, papas Giuseppe Martino (Josif Martino) nga Ungra etj.).

⁵⁵ Këtë shpjegim mbi arsyet dhe rrethanat e vërteta të themelimit të komunitetit të Badhesës e kemi nga Gaetano Passarelli (shih *vep. e cit.*, f. 11), i cili na kujton se edhe Lino Bellizzi në librin e tij *Villa Badessa. Oasi orientale in Abruzzo*, Tracce, Pescara 1994, f. 86-91, e kishte hedhur poshtë tezën “më dramatike dhe më heroike” të Rodotà-së mbi themelimin e këtij fshati.

⁵⁶ Shih: *Dell'origine, progresso, e stato presente del Rito Greco in Italia, osservato dai Greci, Monaci Basiliiani, e Albanesi*, libri tre scritti da Pietro Pompilio Rodotà, libro terzo, Roma MDCCLXIII, f. 62-63: “Essendo fieramente attaccati, e aspramente sovrachiarati dai confinanti Maomettani, si salvarono nei contigui cantoni [...] Vennero nel regno di Napoli con tre Sacerdoti. Umanamente trattate dalla Maestà sua, furono spedite a popolare il feudo rustico della Badessa, membro della terra di Pianella [...]. Eresse ancora il Re e dotò la chiesa, in cui dovessero professare il rito greco che sotto la direzione di due Sacerdoti esattamente osservano”, f. 62-63.

⁵⁷ Gaetano Passarelli, *vep. e cit.*, f. 12.

⁵⁸ Komponenti greko-venedikas i vëllazërisë së famullisë greke të Napolit e kishte prejardhjen kryesisht nga ishujt jonikë të Eptanezit, ku kufiri midis kishës katolike dhe asaj ortodokse ishte gjithnjë problematik dhe kjo krijonte shpesh një gjendje të ndërë në planin politik dhe shoqëror, me konflikte të shpeshta brenda komunitetit.

⁵⁹ Shih *Manoscritto inedito di papas Andrea Figlia (1764)*, me shënime të mëvonshme të shtuara nga papas Lorenzo Pernicario, ku shkruhet për Filja: “Fu Parroco della Chiesa Parrocchiale Greca S.Pietro e Paolo di Napoli (ku edhe qe varrosur më 22.8.1781). Fu ancora Cappellano, per lo spazio di molti anni, del Real Reggimento Macedone a Napoli” (f.10), edizione on line con trascrizione a cura di Giuseppina e Pietro Di Marco, Mezzojuso 2008.

Me ndryshimet e skenarit gjeo-politik mesdhetar dhe evropian gjatë shekullit XIX dhe me formimin e disa shteteve kombëtare si ai grek që u shpall më 1830, bashkë me tkurrjen e vazhdueshme të sundimit të Perandorisë Osmane në Evropën juglindore, edhe në gjirin e vëllazërisë u ashpërsua konflikti mes greko-katolikëve të etnisë arbëreshe me rit lindor, nga njëra anë, dhe greko-ortodoksëve të etnisë greke, nga ana tjetër.

Në fjalë të tjera, kemi një ripozicionim të përbërësve etnikë që përfaqësonin polet tradicionale të vëllazërisë napolitane dhe një radikalizim të konfliktit i cili nuk kufizohej vetëm në raportet e forcës midis rrymave të brendshme, siç ndodhte dikur, por merrte rëndësi gjithnjë e më të madhe pesha politike e shteteve të huaja që ndërhyjnë në raportet e brendshme.

Në vitin 1870 me një vendim të Gjykatës së Napolit⁶⁰ që i vlerësonte si të drejta kërkesat e komunitetit katolik arbëresh të ritit grek, të përfaqësuar nga papas Kostandin Tamburi dhe Josif Martino, u bllokua përkohësisht veprimtaria e lobit të fuqishëm ortodoks vendës dhe përpjekjet e tij për të kontrolluar famullinë 'greke' të Napolit. Mirëpo fill pas këtij vendimi ndërhyri përsëri qeveria greke – herën e parë kishte qenë më 1860 duke i kërkuar qeverisë së kohës dorëzimin e kishës besimtarëve grekë ortodoksë - duke i bërë presion qeverisë italiane derisa u arrit në shpalljen e një ligji më 1877, me anë të të cilit anulohet detyrimi i mëparshëm statutor që në vëllazërinë përkatësinë fetare të bënin pjesë vetëm besimtarë katolikë të ritit bizantin. Me anë të këtij ligji në dukje liberal u arrit të realizohej synimi i vjetër i përfaqësuesve grekë ortodoksë për të përjashtuar nga komuniteti 'grek' napolitan ata që ishin 'diversamente greci' ('grekë' ndryshe), të cilët nuk ishin tjetër veçse grekët venedikas dhe arbëreshët e Italisë. Nacionalizmi grek ia doli të sigurojë hegjemoninë e grekëve 'të pastër' dhe të traditës së rreptë ortodokse mbi kishën e Shënjtoreve Pjetër dhe Pal në Napoli, mjerisht me përkrahjen e politikës italiane dhe të një arbëreshi oportunist si Françesko Krispi⁶¹.

Me këtë ndërhyrje të rëndë të nacionalizmit grek në punët e brendshme të Italisë mbyllej në mënyrën më të mjerë ajo stinë e rëndësishme kulturore që zuri fill me idealet "filoheleniste" të himarjotit Anton Gjika në mbrojtje të kauzës së popujve të Ballkanit dhe të së drejtës së tyre për liri. Duke instrumentalizuar çështjet fetare dhe duke i "kombëtarizuar" ato, nacionalizmi grek shkeli mbi vetë ato parime e ideale që e kishin frymëzuar në krye të herës, harroi përkrahjen që i kishin dhënë popujt e tjerë ballkanikë dhe u përpoq të rrafshonte dallimet në vend që t'i respektonte dhe t'i mbronte ato. Kjo politikë u eksperimentua me sukses pikërisht në komunitetin 'grek' të Napolit, ku edhe pse pa gjakderdhje, u vu praktikisht në zbatim një nga operacionet e para ballkanike të 'spastrimit etnik'.

Me këtë 'kthesë' nacionaliste mbyllej prania kishtare arbëreshe në Napoli⁶² dhe fatkeqsisht ndërpritej leksioni i madh transkulturore dhe transnacional që historikisht kishte karakterizuar komunitetin 'grek' napoletan, me te cilin jemi marrë në këtë trajtesë tonë. Por në diasporat historike

⁶⁰ Shih Mario Bellizzi, *La chiesa dei profughi. Microstorie della Calabria Citra (secc.XVII-XX). Dalla confraternita La Venerabile Cappella del Purgatorio all'utopia del Monte Frumentario di San Basilio*, Librarium Haemus, Bucarest 2014, f. 61-65.

⁶¹ Krispi, asokohë president i Parlamentit, bëri presion te Kryeministri italian, Depretis, dhe te Ministri i Drejtësisë, Mancini, për të mbështetur interesin e qarqeve nacionaliste greke dhe si "shpërblim" për këtë ndërhyrje të tij politike në shërbim të grekëve të Napolit, mori nga mbreti i Greqisë Gjergj i parë, Kryqin e madh të Urdhërit mbretëror të Shpëtimtarit, një ndër titujt që u jepej grekëve dhe të huajve që ishin dalluar në favor të kauzës greke (Shih Francesco Guida, "Correnti e iniziative filelleniche in Italia dopo il Congresso di Berlino (1878-1886), f. 87-117 në *Garibaldi e il filellenismo italiano nel XIX secolo*, Istituto italiano di cultura, Atene 1985, f. 114).

⁶² Përpjekjen e fundit për t'ua kthyer arbëreshëve të ritit lindor kishën greke të Napolit e bëri deputeti arbëresh Guljelmo Toçi, i ungji i Terenc Toçit, i cili në një letër botuar në "Giornale di Calabria" më 22 prill 1904, e nxiste birin e Garibaldit, Ricciotti, të merrej me këtë çështje: "Questi aveva sollecitato sul "Giornale di Calabria" del 22 aprile 1904 da Ricciotti un impegno per la restituzione alle colonie albanesi del collegio italo-greco di San Basilio in Roma e della Chiesa Greca dei SS. Pietro e Paolo in Napoli, con annesso Patrimonio della Confraternita, beni confiscati dopo l'Unità dello Stato italiano (...në fusnotë lexojmë: *la chiesa dei SS.Pietro e Paolo, insieme con la rendita di 40.000 lire era stata ceduta agli ortodossi per 'giacobinismo'*" në Fondo Ricciotti, *Albania, 274,35* në Muzeun Qendror të Risorxhimentos në Romë), ricevendone una risposta pubblica ricca di speranze più che di certezze". Citim i nxjerrë nga Francesco Guida, "Ricciotti Garibaldi e il movimento nazionale albanese" (f.97-138), në *Archivio Storico Italiano*, anno CXXXIX, I, Firenze 1981, f. 111.

të Mesdheut – e kemi fjalën këtu jo vetëm për bashkësitë greke, por edhe për ato hebraike, arbëreshe, etj. - kjo trashëgimi ka qenë gjithmonë e pranishme, cilësi kjo që i dallon ato bashkësi nga kulturat mononacionale dhe jo diasporike. Falë ‘ndërmjetësimit kulturor’ ato arritën të hibridizohen dhe të ndërthuren me kultura të tjera që iu shtuan asaj origjinale, ashtu natyrshëm, pa kufizime dhe përjashtime nacionaliste, duke u bërë më të begata e më të shëndetshme.

Këto kultura të diasporës duke kapërcyer dhe rrafshuar gjerdhet– qofshin ato gjeografike, politike, etnike a fetare – që ngre nacionalizmi, kanë gjetur arsyet më të thella të shtysës së tyre identitare, historikisht dhe natyrisht hibride. Ashtu siç na kujton me urtësi James Clifford, “frytet e pastra çmenden”⁶³: nacionalizmat e vonuar të të gjitha anëve dhe nationalistët prapanikë të të gjithë flamujve që ndjekin përherë “ideologjinë e pamend të pastërtisë”, nuk arrijnë ende sot ta rrokin këtë mësim të madh.

Naples, an important nucleus of the Arbëresh and Albanian Renaissance (c. XVIII-XIX)

(Abstract)

In this study, the author focuses on the cultural role, so far understated in the Albanian cultural and literary histories, of the city of Naples, as an important center of the Arbëresh Renaissance, during the eighteenth century and the nineteenth century and the leadership of the so-called 'Greek' church, founded in 1580, which in the name of the Orthodox religion, linked ethnically diverse communities: eg Greeks and Albanians under the Ottoman Empire, Greeks and Albanians under the Venetian rule, the Arberesh of Italy, etc. The role of this church increased during the eighteenth century with the formation of the Royal Regiment of Macedonia (1735), recruited from the Kingdom of Naples primarily from Himara, Epirus and the Eptanese of Greece.

These two institutions, one religious and the other military, i.e. the church and the regiment, favored the consolidation of the internal connections between the Arbëresh of the Kingdom of Naples - especially those of Sicily, Calabria and Basilicata, who preserved the Greek religious rite, although within the Catholic Church, as well as among the Arbëresh and the Albanians of Himara and Epirus.

The interest for the East enslaved by the Ottoman Empire grew during the eighteenth century, immediately after the Russian-Turkish War (1770), with the rise of the so-called 'filohellenism' in Europe, a cultural movement that sought the support of nations and the European public opinion, especially of Russia so that it becomes a guarantor of the Orthodox religion and the freedom of the Greek people and other nations of the East who suffered under the Ottoman occupation for centuries. Anton Gjika (it. Antonio Gicca), Himarian, can be considered the pioneer of the filohellenistic cultural movement in Italy and in Europe, who in 1771, in a newspaper of Florence published a fervent call for the freedom of Greece. Within this trend, we also find Arberesh intellectuals, like Giuseppe Bugliari, Pasquale Baffi, Nikolla Keta. The latter, who with his many works - literary, cultural and lexicographic - without a shadow of doubt should be considered the real predecessor of the Albanian Renaissance, devoted a special attention to the policy of the Queen Catherine the Second in Eastern Europe, sending her through another Gjika Jani family member, some of his literary works.

Here's how the filohellenism and filoalbanism, within the Albanian- Arbëresh environment of the Neapolitan Greek church, created this unique atmosphere that supported the emergence of this intellectual and cultural movement, which within our world is known as the Renaissance. And this is about the first Arbëresh renaissance, favored by both Arbëresh Colleges of Calabria (1732) and of Sicily (1735) that laid

⁶³ Titulli origjinal në versionin anglisht: James Clifford, *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature, and Art*, Harvard University Press, Boston 1988. Përkthimi italisht nga Mario Marchetti i veprës së James Clifford doli më 1993 me titullin: *I frutti puri impazziscono*, Bollati Boringhieri, Torino 1993.

the foundations of the Albanologist ideology and have pushed the Arbëresh ecclesiastical Intellectuals to deal with deeper studying of their Albanian and not-Greek identity, as well as the genuine Albanian-Arbëresh Renaissance.

The emergence of a literary phenomenon such as De Rada within this Neapolitan context should be considered as an expression of the unique climate that existed in this cosmopolitan city, which was not only among the most important European cultural centers, but also a crossroad for the Mediterranean nations. Not surprisingly Naples became a meeting point between Albanians, Arbëresh and Greeks who despite the ethnic differences were recognized as members of the same religious community, whose cultural role has been underestimated, but which deserves to be appreciated not only as the cradle of Hellenism, as it used to be considered up to date, but also as the cradle of the Albanology.

The importance that the Arberesh intellectuals managed to gain in Naples and among the intellectuals of the South by the end of the eighteenth century and during the nineteenth century is associated with the organic relationship that they had with the most prominent Neapolitan intellectuals of the time, some of whom were or had Arbëresh origin, such as Vincezo Torelli and Emanuele Bidera. Let us mention a number of eminent figures of the Arbëresh intellectual world, such as Girolamo De Rada, Angelo Basile, Domenico Mauro, Demetrio Strigari, Pasquale Scura, Cesare Marini, Tommaso Pace etc. who held an intense cultural activity there, especially during the first half of the nineteenth century until the establishment of the new Italian State (1861). This role of Naples as the cultural center of the South of Italy and the Arbëresh continued at least up to the early part of the twentieth century.

It is no accident that some of the most important works of the Arbëresh literature and culture of that time were published in this city: Girolamo De Rada published here all his works of the first phase of his literary creativity – *Songs of Millosao* (1836, 1847), *Songs of Serafina Thopia* (1839, 1843), *I Numidi* (1846), *L'Albania dal 1460 al 1485* (1847), *Storie d'Albania dopo il 1460 stories* (Stories of Arber) (1848). Other important literary works, like the tragedy *Ines de Castro* of Angelo Basile (1847) –or cultural works like *Su gli Albanesi, ricerche e pensieri* (About Albanians, research and opinions) of Vincenzo Dorsa (1848) were published in this city. It should not be forgotten that, on the initiative of De Rada, the first Albanian newspaper in the world, “L'Albanese d'Italia” (The Albanian of Italy) was published in this city in 1848.

The role of the Greek Church of Naples as the Arbëresh heart was extinguished by a 1877 law of the Italian government, following the strong pressures of the Greek government; and, with the support of the Italian politics and an Arbëresh opportunist, Francesco Crispi. Through this seemingly liberal law, which annulled the previous statutory obligation stating that this church belonged only to the Catholics of the Byzantine rite, the ancient goal of the strong Greek lobby to exclude from the Neapolitan Orthodox community all those who were different 'Greeks', as were the Arbëresh of Italy was achieved.

Mbishkrime në varret e disa personaliteteve me origjinë shqiptare në oborrin e Kishës 'greke' të Napolit

BIBLIOGRAFIA

Francesco Altimari, “Alcuni etnici di origine albanese nei dialetti della Calabria” në *Beiträge zur sprachlichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien*. Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburtstag, Mit einem Vorwort herausgegeben von Gabriele Birken-Silverman und Gerda Rössler, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1992.

Francesco Altimari, “Gli Arbëreshë d'Italia per la rinascita dell'Albania tra XVIII e XIX secolo: parallelismi con altre diaspore di area balcanica” në *Studia Albanica*, Tiranë 2012.

Benedict Anderson, *Imagined Communities Reflections on the Origins of Nationalism*, London 1983.

Roderick Beaton, «Antique nation? ‘Hellenes’ on the eve of Greek independence and in twelfth-century Byzantium», *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 31, No. 1 (2007).

Mario Bellizzi, *La chiesa dei profughi. Microstorie della Calabria Citra (secc.XVII-XX). Dalla confraternita La Venerabile Cappella del Purgatorio all'utopia del Monte Frumentario di San Basilio*, Librarium Haemus, Bucarest 2014.

Nilo Borgia, *Murgjit bazilianë të Italisë në Shqipëri. Shënime mbi misionet në Himarë: shek.XVI-XVIII*. Me një parathënie nga Matteo Mandalà, Naimi, Tiranë 2014.

Domenico Cassiano, *S.Adriano. La Badia e il Collegio italo-albanese, volume I (955-1806)*, Marco editore, Lungro 1997.

Domenico Cassiano, “Angelo Masci (1758-1821) ed il principio di uguglianza al tramonto del feudalesimo”, në www.arbitalia.it/cultura/interventi/2010/cassiano_angelo_masci.pdf

Antonino Catalano, “Angelo Masci: la sua opera e i suoi tempi”, në *Risveglio-Zgjimi*, VI, n. 2, Cosenza 1968.

James Clifford, *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature, and Art*, Harvard University Press, Boston 1988. Përkthimi italisht më 1993 me titullin *I frutti puri impazziscono*, trad. it. di Mario Marchetti, Bollati Boringhieri, Torino 1993.

Bardhyl Demiraj, “Zef Skiroi në kulturën e shkrimit shqip të shek. XVIII”, në: *Studime* 12 [2005], Prishtinë 2006; “Aspekte të mendimit intelektual shqiptar në shek. e 18-të. Atë Gjergj Guxeta dhe vendi i tij në historinë e albanologjisë”, në: *Hylli i Dritës* 3 [2007] Shkodër; “Një dorëshkrim ritual në gjuhën tonë” që duhet kërkuar”, në: *Hylli i Dritës* 1 [2007], Shkodër.

Arnaldo Di Benedetto, “‘Le rovine d’Atene’: Letteratura filellenica in Italia tra Sette e Ottocento’, në *Italica*, vol. 76, nr. 3, University of Toronto Mississauga, 1999.

Giuseppina Di Marco e Pietro Di Marco (trascrizione a cura di), *Manoscritto inedito di papas Andrea Figlia (1764)*, me shënime të mëvonshme të shtuara nga papas Lorenzo Perniciaro, edizione on line a cura di Mezzojuso 2008.

Pietro Di Marco, “Il Monastero di Mezzojuso nella storia culturale arbëreshe”, në *Mediaeval Sophia*. Studi e ricerche sui saperi medievali. E-Review semestrale dell’Officina di Studi Medievali 2 (luglio-dicembre 2007).

Angela Falchetta, *Diaspora ortodossa e rinnovamento culturale: il caso dell’abate greco-veneto Antonio Catiforo (1685-1763)*, Fondazione Luigi Einaudi, Torino Cromohs, 15 (2010): 1-24, <[URL:http://cromohs.unifi.it/15_2010/falchetta_catiforo.html](http://cromohs.unifi.it/15_2010/falchetta_catiforo.html) >

Giulio Ferroni, *Storia della letteratura italiana, III. Dall’Ottocento al Novecento*, Einaudi, Torino 1991.

Vincenzo Giura, “La Comunità Greca di Napoli (1534-1861)” në *Storie di Minoranze: Ebrei, Greci, Albanesi nel Regno di Napoli*, Napoli 1982.

Mathieu Grenet, *La fabrique communautaire: les Grecs à Venise, Livourne et Marseille, v. 1770-v. 1830*, European University Institute, Florence 2010.

Francesco Guida, “Ricciotti Garibaldi e il movimento nazionale albanese” (f.97-138), në *Archivio Storico Italiano*, anno CXXXIX, I, Firenze 1981.

Francesco Guida, “Correnti e iniziative filelleniche in Italia dopo il Congresso di Berlino (1878-1886)” (f. 87-117), në *Garibaldi e il filellenismo italiano nel XIX secolo*, Istituto italiano di cultura, Atene 1985.

Jannis Korinthios, *I Greci di Napoli e del Meridione d’Italia dal XV al XX secolo*, Editrice AM&D, Cagliari 2012.

Peter Mackridge, *Language and national identity in Greece, 1766-1976*, Oxford University Press, Oxford 2009.

Matteo Mandalà, “Per un profilo bio-bibliografico di Nicolò Chetta”, në *Nicolò Chetta nel bicentenario(1803-2003)* a cura di Matteo Mandalà, A.C. Mirror, Palermo 2003.

Matteo Mandalà, “Paolo Maria Parrino e le origini dell’ideologia albanista”, në Pietro Di Marco e Alessandro Musco (a cura di), *Aspetti della cultura bizantina ed albanese in Sicilia*, Officina di Studi Medievali, Palermo 2005.

Matteo Mandalà, “Vepra e pabotuar e at Gjergj Guxetës dhe fillimet e albanologjisë në shek. XVIII”, në *Studime Filologjike*, vol. 1-2, Tiranë 2006.

Matteo Mandalà, “Për botimin kritik të veprave të Nikollë Ketës” (f.171-272) në Matteo Mandalà, *Gjurmime filologjike për letërsinë e vjetër arbëreshe*, Botime Çabej, Tiranë 2006.

Matteo Mandalà, “Alle origini del mito pelagico: Girolamo De Rada e Giovanni Emanuele Bidera” (f.9-24) në Girolamo De Rada, *Opera Omnia*, XI, Rubbettino editore, Soveria Mannelli 2009.

Raoul Manselli, “Il Reggimento albanese Real Macedonia durante il regno di Carlo di Borbone”, në *Archivio storico per le province napoletane*, A.71, Napoli (1950-1951).

Alessandro Marini, *Sistema teopolitico sopra la economia della grazia col libero arbitrio nella permissione de' mai morali del dottor Alessandro Marini italoalbanese*, Nella Stamperia Avelliniana, Con Licenza de' Superiori, In Napoli MDCCLXXI.

Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, Praeger Publishers, New York 1971.

Salvatore Panarea, "Albanesi nel Salento e Albanesi al servizio del Regno di Napoli" (fq.329-343) në *Rinascenza Salentina*, Anno VII, XXVI-XXVII, Lecce 1939.

Gaetano Passarelli, *Le icone e le radici: le icone di Villa Badessa*, Rosciano 2006.

Paolo Petta, *Stradioti. Soldati albanesi in Italia (sec. XV-XIX)*, Argo, Lecce 1996.

Pietro Pompilio Rodotà, *Dell'origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia osservato dai greci, monaci basiliani, e albanesi libri tre scritti da Pietro Pompilio Rodotà professore di lingua greca nella Biblioteca Vaticana*, vol. III: *Degli albanesi, chiese greche moderne, e collegio greco in Roma coll'indice di tutta l'opera*, per Giovanni Generoso Salomoni, in Roma MDCCLXIII.

Giuseppe Schirò, "Notizia distinta degl'italo-greci e degl'Italo-albanesi esposta da mons. Giuseppe Schirò Arcivescovo di Durazzo, già Vicario Apostolico di Cimarra nell'Epiro, in occasione di dover rispondere ad alcuni quesiti proposti da un personaggio", në *Roma e l'Oriente*. Rivista criptoferratense per l'unione delle Chiese, f. 282-285 e f. 341-352, viti IV, vol. VII, Grottaferrata 1914.

Statuto con cui deve regolarsi la Chiesa e Confraternita de' Santi Pietro e Paolo de' Nazionali Greci in Napoli, munito di Regio exequatur del 20 Febbraio 1764, Stamperia del Fibreno, Napoli 1861.

Franco Venturi, *Settecento riformatore*, vol.3, Einaudi, Torino 1979.

Angeli Zavarroni (J.C.Montaltini inter Incultos Aridaldi inter Constantes Alcippi), *Historia erectionis Pontifici Collegi Corsini Ullanensis Italo-Graeci, et Deputationis Episcopi titularis Ritus Graeci Ad Italo-Epirotas eodem Ritu instruendos, Sacrisque initiandos, Ad Benedictum XIV, Pont.Max. , Ex Typographia Severina, Superioribus Annuentibus, Neapoli Anno Salutis MDCCL*.